

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск IV

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 94(100)“-04/17”(08)

L53

Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 12 вересня 2017 р.

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий редактор

І. В. Немченко

Технічний редактор

О. М. Луговий

Libra : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / під ред. І. В. Немченко. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 190 с.
ISBN 978-617-689-235-9

Четвертий випуск збірки «Libra» вміщує результати наукових розшукув, проведених в межах наукової теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694). В ньому представлено статті, присвячені різноманітним аспектам інтелектуальної історії Європи, починаючи від доби античності та завершуючи XVII ст.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-235-9

© Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова

О. М. Луговий

**Межі «Духовної сім'ї» та «деспотії» василевса ромеїв
за матеріалами трактату «Про церемонії Двору»**

Існує загальне твердження, що візантійське уявлення про світ було обмеженим через імперське світосприйняття та надмірне захоплення античною літературою, зокрема географічною. Дійсно, освічені візантійці часто дивились на інші країни крізь призму античної системи географічних та етнічних найменувань. Вони навіть не вважали за корисне вивчати інші мови, крім грецької та латини. Відповідно рідні назви країни, міст та народів мали небагато шансів потрапити до творів грекомовних авторів.

Нарешті, уявлення про співвідносини цих країн з імперією базувались на принципах ромейського ойкуменізму. Імперія розглядалась як всесвітня, а володарі інших країн як такі, що рано чи пізно мають усвідомити свої помилки та визнати зверхність імператора ромеїв. Особливо ретельно підтримувала цю ідеологію константинопольська церква, бо ж не може бути єдина церква без єдиного імператора.

Певна кількість країн дійсно змушена була прийти до досить тісних стосунків із василевсом та визнати залежність від нього. З легкої руки Дмитра Оболенського ця сукупність країн отримала назву «Візантійської співдружності націй». Цей термін повторений в багатьох дослідженнях та оглядах з історії Візантії.

Тим ціннішими є такі тексти, які свідчать на користь більш реалістичного погляду на зовнішній світ. Ілюзія всесвітньої монархії неunikнено стикалась із необхідністю підтримувати дипломатичні стосунки з країнами, які цілком добре усвідомлювали свій суверенітет й були населені не стародавніми народами геродотових чи іорданових часів, а цілком реальними франками чи арабами.

Найінформативнішим таким текстом, як здається, є розділ 48 книги II трактату «Про церемонії двору». Протягом довгого часу єдиним манускриптом документа був текст, знайдений в університетській бібліотеці в Лейпцизі (Lipsiensis Rep. i. 17 або

Bibl.Urb. 28) та опублікований Йоганном Йакобом Райске та Генріком Ляйхом у 1751-1754 рр. Це видання було передруковане пізніше у Боннському корпусі¹. Манускрипт був первісно датований XI-XII ст. Втім таке пізнє датування зустрічає спротив у сучасних дослідників. Так, М. Куришева доводить датування манускрипту X ст. та, вочевидь, найближчими роками після сходження на імператорський стіл Нікифора Фоки у 963 р.²

Окремі фрагменти цього ж трактату містяться на манускриптах Hieros.S.Sepulchri 39 (XII-XIII ст.) та Laurent. Plut. 55,4 (X ст.). У 1956 р. в Стамбулі вийшов друком каталог манускриптів бібліотеки Вселенського патріархату, завдяки якому К. Манго та І. Шевченкові вдалось визначити, що збірка творів Єфрема Сіріна Cod. Chalcensis S. Trinitatis (125) 133 містить 116 сторінок палімпсесту, нижнім текстом на якому є трактат «Про церемонії»³.

Хоча очевидно, що деякі фрагменти трактату відносяться за змістом до правління вже Никифора Фоки, однак первісна атрибуція Константину Порфірогенету ще й досі переважно залишається в силі. Джон Барі⁴, наприклад, вважав, що у складі книги II «Про церемонії» оригінальний текст Константина завершується параграфом 25. Все, що далі, або було підготовлене для нього як доповнення, або додано ще пізніше, при цьому автором, який не дуже усвідомлював первісний задум імператора.

---

¹ Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis Aulae Byzantinae libri duo. – Vol. I. – 1829, Vol. II – 1830. – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 16-17.

² Куришева М.А. Рукопись Lipsiensis bibl. urb. rep. I 17 трактата «De ceremoniis aulae Byzantinae»: палеография, датировка и исторический контекст // Средние века, 76. – 2015. – С. 41-80. Стаття вміщує велику історіографію питання та критику найновіших досліджень щодо датування та атрибуції обох відомих манускриптів трактату.

³ Mango C., Ševčenko I. A New Manuscript of the *De ceremoniis* // DOP, 14. – 1960. – 247-249.

⁴ Bury L.L.D. The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenetos // English historical review. – Vol. XXII, №86, april, 1907. – P. 209-227.

Попередній §47 книги II починається із заголовка, записаного маюскулом, що не є типовим для інших розділів, окрім Клеторологія Філофея. Він озаглавлений як Χαίρετισμοί. Дж. Барі припустив, що це первісно окремий документ, уведений до трактату. Головний висновок, що його дійшов Дж. Барі, полягає у тому, що параграфи від 46 до 48 могли бути підготовлені Константином Порфірогенетом як додатки до трактату. Можливо, первісно це був окремий твір Χαίρετισμοί (§47), до якого були приєднані в якості додатків розділи 46 та 48. §48 здався йому більш старим, ніж весь трактат. Імена Константина та Романа, на думку Дж. Барі, додані до формулярів уже укладачем навзамін імені інших імператорів.

Джерелом для створення розділу мали слугувати цілком реальні документи, копії яких зберігались в архіві імператорської канцелярії чи архіві логофета дромю. Це могли бути документи різного часу, а значить, що ми не зможемо розглядати структуру політичних взаємостосунків, відображену у ньому, як повністю синхронну. Унікальний матеріал цього підрозділу дає можливість не лише побачити світ європейських та близькосхідних володарів очами василевса ромеїв, але й спробувати уточнити приблизний час, коли цей світ існував, враховуючи явні труднощі із точним датуванням як усього трактату, так і окремих його частин⁵.

Унікальність документу звернула до нього увагу багатьох дослідників, тож він має широку бібліографію.

Георг Острогорський в своєму дуже уважному дослідженні⁶ намагається відповісти на старе запитання, чи можна вважати Русь васальною державою відносно Візантії (на це автор категорично відповідає – ні), чи ж Русь була повністю самовласною? І також – ні. Г. Острогорський не вбачає жодних

---

⁵ Зокрема Майкл МакКормік вважає, що 48-й розділ створений на матеріалах 920-924 pp. та відредагований у 945-959 pp.: McCormick M. *De Ceremoniis* // *The Oxford Dictionary of Byzantium*. – Oxford university press, 1991. – P. 595-597.

⁶ Ostrogorsky G. *Die Byzantinische staatenhierarchie* // *Seminarium Kondakovianum*, 8. – 1936. – S. 41-61.

ознак того, що мав місце васалітет, але в середньовічній ієрархії держав із василевсом ромеїв на чолі, Русь була на нижчому щаблі разом із іншими незалежними державами. Щоб довести цю думку, Г. Острогорський залучає у другому розділі своєї статті⁷ трактат Константина Багрянородного та детально аналізує всі складові переліку адресатів. Г. Острогорський сформулював у даній статті кілька принципів, яких необхідно дотримуватись при аналізі документу. Він зазначає, що різні складові формулювань вказують на різні ролі одних і тих самих країн і що важливою є поокремо кожна частина формулювання, як титул правителя, так і «предикати честі», додані до нього, та *invocatio*, що передує йому, а також цінність печатки⁸, виражена в солідах. Жоден із елементів, що складають адресу отримувача імператорського листа, взятий сам по собі, не може розглядатись як міцна підстава для визначення рангу даного правителя. Всі елементи необхідно аналізувати в комплексі, пам'ятаючи, що «правове положення певного правителя не завжди співпадає із його могутністю». Найбільш безпечним дослідникові здавалось використання «предикатів честі», але й тут необхідно зберігати обережність.

Найвагоміших успіхів в дослідженні діяльності зовнішньополітичного відомства Ромейської імперії в середині ХХ ст. досяг Франц Дьольгер⁹. На прикладі «Книги про церемонії» він розкриває історичні витоки «Сім'ї королів». Усіх адресатів імператора він підрозділяє на три групи. До I групи відносить безпосередніх підданих імператора, місцевих князів, до II групи – тих правителів, які не мають жодного відношення до «сім'ї». Це хазарські, печенізькі, руські вожді,

---

⁷ Ibidem. – S. 49-53.

⁸ Документи, які надсилались імператорською канцелярією, називались хрисовулами, поняттям, що походить від золотої булли, якою вони були оснащені. Коштовність цієї булли в нашому документі означена в солідах, тобто золотих номізмах, або вагових одиницях, ексагіях, які також дорівнювали номізмам.

⁹ Dölger F. Die "Familie der Könige" im Mittelalter // Historisches Jahrbuch, 60. – 1940. – S. 397-420.

правителі Африки, халіфата тощо. Максимум, чого досягає ця група – це запозичений від давньоримської інституції титул «друг». Пізніше його здобудуть венеціанці, король Англії та правителі Сіени.

Але найбільше Ф. Дьольгера цікавить зміст урочистих інституцій та інскрипцій III групи, що займає найвищий щабель у системі рангів правителів – «духовні брати» та «духовні сини» василевса. Для Ф. Дьольгера безсумнівно, що тут має місце не випадковий зріз документації імператорської канцелярії, але систематична конструкція світової сім'ї василевса, котрий є її батьком з правом *patria potestas*. Ф. Дьольгер також рішуче відкидає ідею про те, що «сімейні» титулування є всього лише літературним прийомом або визначаються віковим співвідношенням. Він спирається на систематичність їх вживання та введення вже після інскрипції, себто в середину титулу.

Не менш категоричним є Пол Стефенсон. Він підкреслює, що головною темою 46-48 розділів II книги трактату «Про церемонії» є *τάξις*, правильний порядок, «гармонійна ієрархія інституцій, що утворюють державу». *Таксіс* характерний як для суспільства Імперії, так і для Неба. Все, що є у світі за межами Імперії, варварський світ, змальовувалось за допомогою поняття *атаксія*, проте ойкуменістична ідеологія вимагала розглядати Імперію як таку, яка виправляє атаксію та вносить порядок у варварський безлад. Це робиться якщо не через поширення меж Імперії, то хоча б через поширення меж візантійського християнства. Нарешті у X столітті з'являється ієрархія країн. На чолі цієї ієрархії – Візантія, поряд Персія, Халіфат, Єгипетський султанат – це країни квазірівні із Візантією. Далі йдуть хаган Хазарії та різні західні володарі, король франків.

В трактаті «Про церемонії» головний водорозділ між країнами проходить по лінії країн, володарі яких отримують *γράμματα* – листи, і тих, володарі яких отримують *κελεύσεις* – накази, веління¹⁰. З іншого боку, на думку П. Стефенсона,

¹⁰ Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier: a Political Study of the Northern Balkans, 900-1204. – Cambridge, 2000. – P. 33.

Константин, хоч і використовував багато антикварної інформації, однак не уявляв собі зовнішній світ, як стабільний та незмінний і не впадав в оману антикізації, як багато хто із інших візантійських географів. Це достатньо добре видно з трактату «Про управління імперією» та із динаміки титулування болгарського царя в переліку адресатів. Зазначимо що трактат «Про управління імперією» (далі – DAI)¹¹ взагалі надає величезну кількість паралелей із інформацією трактату «Про церемонії».

Можна вказати також на велику кількість узагальнюючих оглядів зовнішньої політики Візантії, в яких інформація трактату «Про церемонії» знаходить своє місце для ствердження тези про існування у візантійській політичній ідеології всесвітньої ієрархії держав із Константинополем на чолі¹².

Втім зустрічаємо й більш обережні погляди. Так, Вернер Онзорге, аналізуючи контакти між Східною та Західною Римською імперією задля того, щоб з'ясувати, хто саме стоїть за титулами рексів Саксонії, Баварії, Германії, Галлії та Франгії 48 розділу трактату, підкреслює недовершеність переліку адресів та титулів, відсутність певного порядку, відсутність таких володарів, із якими точно були контакти тощо¹³.

---

¹¹ Constantini Porphyrogeniti De administrando imperio // CSHB, 18. – 1840. – P. 65-270. Російський переклад див.: Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1991.

¹² Nicol D. M. The Byzantine View of Western Europe // Greek, Roman and Byzantine Studies, 8. – 1967. – P. 315-339; Медведев И. П. Империя и суверенитет в Средние века (На примере истории Византии и некоторых современных государств) // Проблемы истории международных отношений. Сборник статей памяти академика Е. В. Гарле. – Л., 1972. – С. 412-424; Удальцова З. В. Дипломатия // Культура Византии. – Т. II. – М., 1989. – С. 241-276; Домановский А. Загадки истории. Византия. – Харьков, 2016. – С. 72-73, 80.

¹³ Ohnsorge W. Drei Deperdita der Byzantinischen Kaiserkanzlei und die Frankenadressen im Zeremonienbuch des Konstantinos Porphyrogenetos // Abendland und Byzanz. – Weimar, 1958. – S. 227-254. За можливість

Йадран Ферлуга¹⁴ пішов іще далі, розподіливши адресатів переліку на вісім географічних груп, які характеризуються спільними ознаками у зовнішній політиці Візантії. Цей розподіл є досить умовним, однак Й. Ферлуга також висловив деякі важливі думки щодо датування переліку, виявивши вказівки на реалії 930-х та 940-х рр., однак надав перевагу датуванню початкового переліку правлінням Льва VI із кон'ектурами Романа Лакапіна та Константина Порфірогенета.

Арнольд Тойнбі у своїй монографії, присвяченій Візантії часів Константина Порфірогенета, хоч і схильний до категоричних висновків, визнаючи всесвітній характер імперії відповідно до її ідеології, все ж відзначає, що правителі імперії ніколи не давали себе обдурити власній ілюзії. Надто Константин VII, який чудово бачив, що світ ромеїв набагато менший, ніж весь відомий йому світ загалом¹⁵. Тим дивніше, що А. Тойнбі намагається побачити певну шкалу важливості у простій послідовності розташування правителів у списку¹⁶, де її знайти насправді найважче.

К. Н. Юзбашян в цілому спирається на схему містичної «сім'ї» правителів Ф. Дьольгера, але підкреслює, що модель передбачала виключно подвійний зв'язок: імператор – іноземний контрагент. «Друзі» імператора між собою могли ворогувати, а «сини» не були «братами» один одному. Окрему ієрархію утворювали місцеві правителі, які отримували *κελεύσεις*. К. Н. Юзбашян вважає, що мова йде не про різні ранги правителів в одній ієрархії, а про різні системи залежності. Правителі, не удостоєні звання «друзів», не були нижчими за «друзів», вони просто не були включені до «сім'ї» василевса¹⁷.

ознайомитись із цим дослідженням, як і з низкою інших, залучених до цієї роботи, маю подякувати О. Яцука.

¹⁴ Ферлуга J. Листа адреса за стране владаре из Къниге о церемонијама // ЗРВИ, XII. – 1970. – С. 157-177.

¹⁵ Toynbee A. Constantine Porphyrogenitus and his World. – Oxford university press, 1973. – P. 347-348.

¹⁶ Ibidem. – P. 370, 383.

¹⁷ Юзбашян К. Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. – М., 1988. – С. 80.

П.В. Кузенков нещодавно зробив повний російський переклад тих трьох розділів трактату, що їх виокремив в особливу групу ще Дж. Барі. Він вважає розташування країн в ньому доволі умовним, але таким, що підкреслює важливість перемовин саме із Халіфатом та виключну позицію правителя Єгипту. «Не дивлячись на те, що (формули) взяті із конкретних послань та відображають конкретні політичні ситуації, саме включення їх у даний перелік в якості зразків свідчить про певну типологічну сталість відношень із тими чи іншими державами»¹⁸.

В цій статті ми спробуємо прослідкувати особливості політичної взаємодії груп держав, що підлягають василевсовій «деспотії», що управляються «духовними синами» василевса, його «духовними» братами, «друзями», та повністю нейтральних держав. Звісно, кожен випадок має свою ширшу чи вужчу історіографію. Ми не претендуємо на вичерпність її в межах однієї статті. Однак мінімальний історико-географічний коментар до кожного об'єкту уваги укладача трактату необхідний. Другим завданням статті є спроба продатувати ту політичну карту, яку отримаємо в підсумку. Переклад досліджуваного фрагменту трактату «Про церемонії Двору» та картографування його свідчень є третім та четвертим завданнями публікації.

Духовне синоцтво

Трактат «Про церемонії» і справді демонструє таксіс правителів із василевсом на чолі. Можна говорити про існування навіть двох ієрархій серед описаних країн. Одна із цих ієрархій відрізняється почесністю. В ній правителі є не просто підлеглими, вони є «духовними синами» (πνευματικὸν τέκνον) василевса, входять до царської «родини».

---

¹⁸ Кузенков П. В. Реальная политика или великодержавная идеология? Византийская дипломатия X в. по данным трактатов // История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. – М. – СПб., 2010. – С. 73-99; цитата зі с. 85.

Найдовші та найскладніші стосунки тут склалися із правителем Болгарії. Він один із двох зустрічається в розділі двічі. Перший адресат – «архонт Вулгарії», але навіть архонт – вже «бажаний та духовний син» василевса Візантії. Цей статус отримав цар Борис після прийняття хрещення. Таким чином перша формула звернення до болгарського царя, що вміщена до попереднього 47-го розділу, відноситься до нього та до правління імператора Льва та царя Володимира¹⁹. Наступна формула того самого розділу, як і перша болгарська формула 48 розділу, відносяться вже до царя Симеона після 893 року.

У 913 р. Симеон домігся у константинопольського патріарха Ніколая Містика коронації стемною, короною василевса, та обіцянки одруження доньки Симеона із молодим Константином²⁰. Роман Лакапін у листах 925-926 рр. називав Симеона «духовним братом». П. Стефенсон вважає, що Симеон отримав визнання певної рівності на щаблях міжнародної системи²¹. Натомість, на думку Г. Оболенського, новий титул правителя Болгар «передбачав не політичну рівність, а лишень спільне сповідання християнської віри»²².

Нарешті восени 927 р. шлюб Петра із Марією, онукою Романа I, зробив можливим визнання за Петром титулу «василевса болгар», який вже фактично завоював його батько і який Петро використовував на своїй печатці. Також були

---

¹⁹ Bury L. L. D. Op. cit.

²⁰ Детально аналізовано В. Златарським: Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь // *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov*. – Prague, 1926. – С. 19-27 (передр. в Златарски В. Избрани произведения. – Т. II. – София, 1984. – С. 15-27). В. Златарський щоправда вважав, що Симеон був коронований лише як кесар, і те облудно, адже патріарх підмінив корону. Однак Дж. Файн робить наголос на претензіях царя Болгарії саме на титул василевса: Fine J. *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. – The University of Michigan Press, 1991. – P. 144-148, 155-156.

²¹ Stephenson P. Op. cit. – P. 23.

²² Оболенский Д. *Византийское содружество наций*. – М., 1998. – С. 124.

визнані кордони його держави станом на початок X ст. Через Марію уряд Константинополя міг контролювати Преславську політику. Болгарський патріархат визнано, але переміщено до Сілістри, подалі від царського Преславу²³.

Саме тоді в сім'ї василевсів статус царя Болгарії понизився від «духовного брата» до «духовного сина»²⁴. Г. Острогорський звертає увагу на те, що до «архонта Болгарії» зверталися просто «василевси ромеїв», але до «василевса Болгарії» мали звертатися вже «автократори василевси ромеїв». Скорочення дистанції було неприпустимим навіть у разі посилення позицій сусіднього монарха²⁵. Гірше того, для Романа Лакапіна Петро Болгарський був «духовним онуком» (ὁ πνευματικὸς ἔγγονος), як він названий в розділі, присвяченому зверненням до послів при першій згадці про болгарського царя. Друга згадка – «після зміни імені та зведення до синовства» – «духовний син» (De ceremoniis, II, 47). На думку П. В. Кузенкова йдеться про прихід до влади Константина Порфірогенета, для якого Петро був не онуком, але чоловіком племінниці дружини²⁶. Однак чому ж у цьому розділі його названо архонтом, а в наступному василевсом? Врешті із Болгарією Візантія мала мир, забезпечений особою Марії, дружини Петра, аж до 965 р., сплачуючи за цей мир вагому суму грошей. І навіть у 968 р., коли на порозі був черговий конфлікт між двома василевсами, болгарський посол займав найпочесніше місце за столом імператора поміж усіма послами, що сильно вразило Ліутпранда Кремонського (Relatio de legatione, 19).

---

²³ Оболенский Д. Указ. соч. – С. 127; Тоунбее А. Op. cit. – P. 360-362. А. Тойнбі саме подіям 927 року приділяє головну увагу у ствердженні високого статусу василевса Болгарії як правителя, найближчого за рангом до Василевса Ромеїв.

²⁴ Файн підкреслює, що цар Петро ніколи не протестував проти іменування «сином» ромейського василевса, тож рівновага амбіцій між двома василевсами була досягнута: Fine J. Op.cit. – P. 161.

²⁵ Ostrogorsky G. Op. cit. – S. 51.

²⁶ Кузенков П. В. Указ. соч. – С. 95.

Проблематичною є поява серед «духовних синів» василевса екзусіаста чи екзусіократора Аланії, якому, щоправда, надсилався лишень двосолідовий хрисовул, як іншим архонтам. Листи патріарха Ніколая Містика показують, що починаючи із 914 р. візантійська церква активно насаджувала християнство на Північному Кавказі. Однак після 931/2 р. (за аль-Масуді) алани вигнали ромейських єпископів. Лише у 990-х рр. в джерелах знову зустрічається аланський митрополіт²⁷. Іще важливіше, що перша християнізація аланів проводилась за посередництвом та ініціативи правителя Абхазії («абазгів»), але правитель Аланії в переліку адресатів уведений до сім'ї василевса, а правитель Абхазії так і залишився лише підлеглим.

Однак, Константин Порфірогенет зазначає, що алани становлять протипагу хазарським амбіціям стосовно кримських володінь Візантії (DAI, 10). А аль-Масуді підкреслює войовничість царя алан, котрий має 30-тисячне військо, його тверду політику та чисельність поселень в його царстві²⁸. Нарешті автентичність повідомлення нашого джерела підтверджується опублікованою Г. Шлюмберже печаткою екзусіакратора Аланії Гавриїла (напис: ΓΑΒΡΙΗΛ ΕΞΟΥΣΙΟΚΡΑΤΟΡ ΑΛΑΝΙΑΣ), яку він відносить до X ст.²⁹ На сьогодні цю печатку із колекції Ермітажу датують другою половиною XI ст.³⁰ Очевидно, що аланський вектор політики Романа Лакапіна поки що приховує якісь дуже важливі події, а місце правителя аланів в досліджуваному трактаті слід датувати 920-ми рр.

---

²⁷ Martin-Hisard B. Constantinople et les archontes du monde Caucasiens dans le Livre des Cérémonies, II, 48 // TM, 13. – 2000. – P. 469-473; Иванов С. А. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина? – М., 2003. – С. 181-190.

²⁸ Минорский В. Н. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. – М., 1963. – С. 205; Кузнецов В. А. Очерки истории алан. – Орджоникидзе, 1984. – С. 158.

²⁹ Schlumberger G. Sigillographie de l'empire Byzantin. – P., 1884. – P. 429-431.

³⁰ <http://db.pbw.kcl.ac.uk/pbw2011/entity/boulloterion/6719>.

За поєднанням відомостей про вартість печатки, титулування адресата та адресанта найпочеснішим із «синів» василевсів постає правитель Великої Вірменії, названий автором трактату архонтом архонтів. Цей титул повністю відповідає вірменському «ішханац ішхан» та арабському «батрік ал-батаріка». Втім в самій формулі звернення імператорська канцелярія уникає вживати цей титул. Натомість він названий «протом» Вірменії. На думку К. Юзбашяна, це свідчить про нещодавні зміни в титулуванні³¹.

«Духовність» родства вірменського правителя із ромейськими василевсами викликає серйозні питання. Адже Вірменія послідовно не визнавала Халкедонський собор. Її Григоріанська церква вважалась у Візантії єретичною. Вже Й. Райске відзначив цей парадокс³². Вочевидь, потреби політичного характеру в цьому випадку були важливішими за коректність формулювання символу віри.

«Велика Вірменія» трактату «Про церемонії» є монархією Багратидів, а не географічним поняттям, відомим із античності. Так само цю державу називав Іоанн Скілиця для часів царів Йовханнеса-Смбата та Гагіка I³³. До більш широкого поняття Вірменії, окрім багратидської «Великої Вірменії», також належить низка володінь, які потрапляють до зовсім іншої категорії (див. нижче).

У 884 або 885 р. халіф аль-Мутамід надіслав Ашоту Багратиду в Ані царський вінець. Те ж саме одразу зробив імператор Василій та уклав із ним союзний договір. Йованнес Драсханакертци (29) свідчить, що у своєму листі Василій називав Ашота своїм сином улюбленим³⁴. Ашот помер у 890 р.

Його змінив Смбат I, котрий просив халіфа підтвердити обрання його царем. Але ще сильнішим було його прагнення

³¹ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 84.

³² Reiske J. J. Commentarii // CSNB, 17. – 1830. – Р. 808.

³³ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 81.

³⁴ Иованнес Драсханакертци. История Армении / пер. М. О. Дарбинян-Меликян. – Ереван, 1986. – С. 118. Див. також: Васильев А. А. Византия и арабы. – Том 2. – СПб, 1902. – С. 83.

продовжити політику батька щодо Візантії. 893 р. було укладено союз проти арабів. Католикос в своєму листі до Константина Порфірогенета говорить про Смбага I, який «духовно удостоївся бути названим Вашим сином, будучи Вашим рабом»³⁵. Смбаг розгорнув масштабну, втім невдалу боротьбу із мусульманськими емірами Азербайджана Афшіном та Йусуфом. У 908 р. від Вірменії відколовся Васпуракан на чолі із Гагіком I Арцруні, якого підтримали халіф та Йусуф ібн Дівдад Абу ас-Садж, правитель Азербайджана. Смбаг потерпав у війні та мав відступити у Кларджеті. На бік арабів перейшов спарапет царя, нарешті сам Смбаг потрапив у полон і там загинув у 914 р. Події детально описує Арістакес Драсханакертци. Він же говорить про наказ імператора відправити на допомогу Смбагу велике військо, однак похід не відбувся через смерть імператора³⁶. Його брат Александр також був заклопотаний внутрішніми чварами.

Ашот та Смбаг змушені були налагоджувати мирні стосунки як із Візантією, так і з Халіфатом. Ашот II, син Смбага, після загибелі батька протягом довгого часу перебував в Константинополі. Він був названий тут «сином мученика та нашим улюбленим сином»³⁷ та отримав підтримку у своїй боротьбі за повернення влади на Кавказі. За допомогою візантійського втручання Ашотові до 919 р. вдалося змусити Йусуфа визнати його права. У своєму посланні №101 (915 чи 922 р.) Ніколай Містик пише, що василевс щасливий, що Ашот II виконує його веління, та знову називає його «нашим улюбленим сином», а Йованнес Драсханакертци названий тут «ваша довершеність»³⁸.

Міцний мир із Вірменією супроти Халіфату протримався до 959 р. Царі Великої Вірменії залишалися «синами

---

³⁵ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 100; Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 82.

³⁶ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 102; Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 105-106.

³⁷ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 216-217; Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 82, 108.

³⁸ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 110.

імператора» до Ашота III, до 977 р., але спадкоємці Ашота II припинили іменуватись архонтами архонтов, а Абас I Багратуні (929-953) був зведений до сану магістра³⁹.

Деспотія

Друга ієрархія правителів включає місцевих архонтів. До цієї категорії входило на середину X ст. близько трьох десятків переважно невеликих володінь, розбитих територіально на три масиви: Кавказ, Балканський півострів та Італія. Василевси, звертаючись до всіх цих архонтів із однаковими «веліннями» - хрисовулами вартістю два соліди (в тих випадках, коли вартість вказана), іменували себе виключно «христорлюбивими деспотами», таким чином заявляючи про свої безумовне верховенство.

Кавказький сектор

Найбільший блок підлеглих «велінням» правителів розташований на Кавказі. До нього входили володарі, які первісно були залежними від вірменських Багратидів, але, як це добре продемонстровано в дослідженні В. Арутюнової-Фіданян, оскільки Багратиди були залежними від Імперії, то їхні васали ставали і васалами Імперії. В. Арутюнова-Фіданян також підкреслює високу достовірність та деталізованість інформації канцелярії Константина щодо подій на Кавказі⁴⁰.

До переліку архонтів Кавказького сектору ромейської деспотії автор трактату відніс архонтів Коговіту, Гарона, Мокка, Андзавацика, Сюніка, Вайоц Дзора, Хачена та трьох архонтів Севордіка⁴¹. Останні, до речі, подані без уточнення своєї належності до Вірменії, однак із коректним перекладом

---

³⁹ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 113. Ще один виклад взаємин із Великою Вірменію див.: Martin-Hisard В. *Op. cit.* – Р. 370-375.

⁴⁰ Арутюнова-Фіданян В. А. «Закавказское досье» Константина VII Багрянородного. Информация и информаторы // *Византийские очерки. Труды российских ученых к XXI Международному конгрессу византинистов.* – СПб., 2006. – С. 9, 14-15.

⁴¹ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 87.

значення їх імені. Про прямі контакти василевсів із більшістю цих ішханів з джерел нічого не відомо, хоча їх історія доволі складна. Її детально аналізує Бернадет Мартен-Ізар. Вона ж пропонує серію подій, які пояснюють таку увагу до місцевих ішханів: походи Іоанна Куркуаса на Двін, кампанії супроти Кайситів, тощо⁴².

З перелічених володінь найкраще відома історія Тарону⁴³. З 830 р. це володіння Багарата Багратуні, котрий загинув у заслання в Самаррі, потім його сина Ашота (858-878), носія візантійського титулу куропалата. У 898 р. Тарон займає Григорій (Крикорікій), саме з цього часу її викладає Константин Порфірогенет в трактаті «Про управління імперією» (43). В Константинополі Григорій отримав звання магістра та посаду стратіга Тарона. Як стратіг Григорій отримував щорічно 10 літрів золотом і 10 літрів мідними міліарісіями. Однак Роман Лакапін упразднив ругу, що за неї від Таронського князя повинні були надходити дари, але той не міг їх забезпечити. Двоє синів Григорія, патрикій Баграт та протоспафарій Ашот, також були стратігами та їздили до Константинополя⁴⁴.

Вже за правління Григорія певні гілки династії відособлюються. За оповіддю Константина Порфірогенета брат Григорія Апоганем мав прямі зв'язки із василевсом, сан протоспафарія, «власну хору», тобто мав певну незалежну територію. Сини Григорія між собою не ладили, а Торнік, син Апоганема, вирішив передати свою хору імперії через заповіт⁴⁵.

Отож Тароніти мали титул патриків та займали посаду стратігів Тарону, деякі з них отримували хору напряму від василевса. Однак Тарон не був простою фемою Імперії. Тароніти займали свою посаду пожиттєво та передавали її за спадком. Тарон не сплачував податків, натомість стратіг отримував платню від василевса. Тим більше не йдеться про пряме підданство після позбавлення Григорія Тароніта руги.

---

⁴² Martin-Hisard B. Op. cit. – P. 381-427.

⁴³ Ibidem. – P. 375-381.

⁴⁴ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 117-124.

⁴⁵ Див.: Арутюнова-Фиданян В. А. Указ. соч. – С. 10.

Але Тарон завжди знаходився у сфері впливу Візантії, в ньому поширювалося халкідонітство.

Лише після смерті Ашота, сина Григорія, до Никифора Фоки прибули Григорій та Панкратій (Багарат) Тароніти й остаточно передали йому країну, отримавши сан патрикіїв. Згідно з Іоанном Скілицею, це відбулось у 12 індікті, себто у 968-969 році⁴⁶.

Цікаво, що в цій частині переліку адресатів відсутній емірат Кайситів, про яких Константин Порфірогенет розповідає досить багато в трактаті «Про управління імперією» (44). Емір Абу-Савад також мав би бути васалом вірменського царя. Однак, коли у 928 р. доместік схол Іоанн Куркуас взяв облогою Хлат та Балеш (Бітліс), а у 931 р. на прохання Гагіка I Арцруні – Беркрі та повторно Хлат, Абу-Савад піддався Візантії і став сплачувати їй данину⁴⁷. З того часу Кайситів можна було трактувати як підданців василевса, а не окремих архонтів. Це й пояснює їхню відсутність у переліку, хоча загалом влада Кайситів здається більш незалежною від василевса, ніж влада Таронітів. Також це дає можливість датувати запропоновану у трактаті структуру володінь часом після 928 року.

Аналогічний володінням вірменських ішханів статус мали володіння івірських Багратидів – куропалатів Іверії. Вони включали Карнатаес (Таос-Кларні в північному Тайку), Веріасах (Північна сторона в Кларджії), Квелі або Квелісцихе (Джавахеті) та Ачар або Аджарію⁴⁸. В ІХ-Х ст. уділами Тайка та Кларджеті керували нащадки Адарнасе, онука Ашота Багратуні Сліпого. Син Адарнасе Ашот отримав титул куропалата від Михайла Рангаве. Його правнук Адарнасе II, судячи з листа Ніколая Містика, також мав титул куропалата. Йованнес Драсханакерці оповідає, що Ніколай Містик направив послання до Адарнасе, яким вмовив його пристати на бік коаліції, що мала підтримати

⁴⁶ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 125.

⁴⁷ Юзбашян К. Н. Указ. соч.– С. 128-129; Арутюнова-Фиданян В. А. Указ. соч. – С. 9.

⁴⁸ Арутюнова-Фиданян В. А. Указ. соч. – С.6. Див. також Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 429-458.

Ашота II, сина Смбага. Адарнасе прийняв бік Ашота в боротьбі із мусульманами та коронував його⁴⁹.

Адарнасе Куропалат помер 923 р., Ашот, його син, правив до 954, потім його брат Смбаг до 958 р. Їхню владу поділяли брати Ашота та Смбага, магістри Давид та Баграт⁵⁰. Вони підтримували дружні стосунки із сусідніми арабськими Феодосіополем, Авніком та Манцикертом, одночасно претендуючи на них перед лицем Візантії. Натомість емір області Авнік визнав себе «рабом» імперії та видав заручником власного сина (DAI, 45). Константин Порфірогенет наводить чудовий зразок того, наскільки складними були відносини Романа I та івірських Багратидів напередодні зведення Ашота до куропалатства між 923 та 937 рр., але одночасно й ілюструє амбіції імперської влади в регіоні щодо захоплення влади в Ардануджі, столиці Кларджеті, себто Веріасаху (DAI, 46). Тайк приєднано до імперії у 1001 р.

Північніше *κελεύσεις* василевсів приймали Західно-грузинський (Абхазький) цар (в трактаті – екзусіаст Аवासії). Цар абхазів Константин також мав підтримати Ашота II у другому десятиріччі X ст.⁵¹ Його змінили сини Баграт та Георгій, відомий як друг Візантії та будівельник численних церков. Абхазькі володарі підтримували тісні династичні зв'язки із правителями Тао-Кларджеті та Вірменії⁵². Однак, абхазька династія, що домінувала у Грузії до 970-х років, була як помічником візантійського уряду, так і створювала проблеми, визнаючи його зверхність лише номінально⁵³.

Легко опізнавана Цанарія. Аль-Масуді зазначає, що ця християнська країна лежить між Тіфліським еміратом та «Аланською фортецею» у Дарьяльській ущелині, а її царя називають коріскус, що В. Мінорський розшифровує як грецьке

⁴⁹ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 108;

⁵⁰ Там же. – С. 133;

⁵¹ Там же. – С. 108.

⁵² Анчабадзе З. В. Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). – Сухуми, 1959. – С. 126-132; Martin-Hisard В. Op. cit. – P. 459-465.

⁵³ Toynebee А. Op. cit. – P. 407.

хорепископ⁵⁴. На X ст. хорепископи Цанарії контролювали Кахетію та в своїй політиці найбільше залежали від царів Абхазії.

Далі на схід василевси розраховували на слухняність правителів Кавказької Албанії (Аррану) та низки володінь на перевалах Великого Кавказу. Географічні знання автора трактату тут стають набагато складніше ідентифікованими, ніж у випадку із переліком володарів Вірменії. Ще Й. Райске дійшов висновку, що під архонтом Сарван треба розуміти ширваншаха, а Мохан – це Муганський степ, що зараз знаходиться на півдні республіки Азербайджан⁵⁵. Вочевидь, наш автор помилився, помістивши Мохен поблизу від Меотійського (Азовського) моря. Якщо це так, то василевси були дуже оптимістичними в поширенні своєї деспотії аж до Каспійського узбережжя. Про підлеглість ширваншахів велінням ромейських василевсів немає жодних повідомлень у джерелах, натомість приблизно між 944 та 948 рр. правитель Ширвану Абу Тахір Йазид, перемігши дейлемітів, уклав з ними договір, спрямований проти Візантії, Грузії та інших невірних, як про це сповіщає «Історія Ширвана та аль-Баба». Однак реальних наслідків в короткому терміні цей договір не мав⁵⁶. Можливо, більш логічним з історичної точки зору виглядає припущення С. Рансімена, підтримане Й. Ферлугою⁵⁷, що до переліку потрапило царство гірських аварів Серір, правитель якого був християнином, боровся із Ширваном та підтримував дружні стосунки з аланами. Значення, що його відігравав Серір на X ст., не дає можливості припустити, що його випадково оминули в переліку. Однак Сарван трактату занадто виразно вказує саме на Ширван. Скоріше укладач переліку змішав дві ворогуючі країни – більш відому та більш християнську. Зазначимо також гіпотезу,

---

⁵⁴ Минорский В. Н. Указ. соч. – С. 210-211.

⁵⁵ Reiske J. J. Op. cit. – P. 810; Toynbee A. Op. cit. – P. 409.

⁵⁶ Минорский В. Н. Указ. соч. – С. 49, 87.

⁵⁷ Ферлуга J. Op. cit. – С. 165.

запропоновану Б. Мартен-Ізар, яка припускає, що Серір криється під ім'ям Азія⁵⁸.

Загадковими залишаються Крєватади (Крєватан), Кідонія, Азія, Хріса та Врезани. Логіка розташування імен у тексті вимагає шукати їх поряд із Аланією, Цанарією та Ширваном. Азія, можливо, в даному випадку етимологічно споріднена із асами – етнічним визначенням алан. Це географічне поняття зустрічається в Кембриджському документі та вказує на регіон, що прямо прилягає до Дарьяльської ущелини⁵⁹. Вірогідно, що С. Рансімен правий і загадкові володіння з прикінцевої частини цього сектору варто шукати на теренах Дагестану. Кідонія, на його думку, – кумикське царство Джидан⁶⁰ (Кайдан, Хайдан) зі столицею в Семендері, правитель котрого був мусульманином, проте єдиним у своїй країні. Б. Мартен-Ізар та К. Цукерман бачать у ній сусідню лезгінську Дуданію⁶¹. Тоді під Хрісою має критись Хурсан на землях лакзів в південному Дагестані⁶² або фортеця Хурс на узбережжі Каспійського моря. Й. Ферлуга спирається на інтерпретації С. Рансімена: Крєватади – м. Кабала поблизу Шекі, Врезан – грузинська область Ерцо. Натомість Б. Мартен-Ізар та К. Цукерман бачать в якості Врезан квітуче муганське місто Барзанд⁶³, хоча К. Цукерман і підкреслює, що в такому випадку трактат «Про церемонії» є єдиним свідомством його державного існування. Тому запропонуємо версію, що відносить Врезани до сусідніх із ними у переліку північнокавказьких архонтій. Врезану тут міг би відповідати Табарсаран (надто якщо грекомовний автор почув у першому складі його назви артикль). Крєватадам має відповідати Дербенд⁶⁴.

⁵⁸ Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 509-517.

⁵⁹ Zuckerman C. À propos du Livre des Cérémonies, II, 48 // ТМ, 13. – 2000. – P. 539-548.

⁶⁰ Ферлуга J. Op. cit. – С. 165.

⁶¹ Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 488.

⁶² Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 505; Zuckerman C. Op. cit. – P. 533-534.

⁶³ Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 486; Zuckerman C. Op. cit. – P. 534, 536.

⁶⁴ Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 508. В той же час К. Цукерман припускає, що множина Крєватади маскує викривлене ім'я племені

На відміну від церковних патріархів халкідонської Пентархії, католикоси Вірменії, Іврії та Албанії потрапили також у склад покірних «велінням» василевса архонтів в якості «учителів» певних країн. Показово, що міафізитські церкви Вірменії та Албанії не були проігноровані канцелярією православного володаря, що цілком підтверджується листуванням патріарха Ніколая Містика із вірменським католикосом Йованнесом Драсханакертци, якому довелось шукати прихистку після загибелі Смбага зокрема у халкідонському Тароні. Патріарх Ніколай, за свідченням самого Йованнеса, пропонував Вірменії об'єднати зусилля із Грузією та Албанією, «покласти край дикостям та кровопролиттям». Патріарх вже відправив відповідні послання куропалату (Іврії) та правителю апхазів. Від василевса очікувалося велике військо, і тоді куропалат, голова апхазів, вірменські ішхани та знать приєднуються до цього війська і нанесуть поразку ворогам⁶⁵.

Албанія показана у переліку і як архонтат, і як католикосат. Алуанкська династія Міхранідів дійсно сплачувала данину Візантії ще на початку VIII ст., одночасно скорившись Халіфату. Однак її останнього представника було вбито ще 822 року, а його титул ераншахік успадкував Сахл, князь Шекі⁶⁶. Та приблизно в той час, як відроджувалось царство Вірменії, онук Сахла, Григорій Хамам «воцарившись в Алуанку, відновив скасоване царство Алуанк»⁶⁷. Його синами були великий ішхан Саак Севада (правив від Гардмана до Дзорагета) та Атрнерсех, цар Шекі (або Ерегі), сучасник аль-Масуді. Обидва правителя Алуанку надали притулок Йованнесу Драсханакертці у його скитаннях⁶⁸, а Атрнерсех ще й уклав шлюб із Дінар, сестрою

Бану-Раввад в Азербайджані – здогадка цікава, однак історично малодостовірна: Zuckerman С. Op. cit. – Р. 532-533.

⁶⁵ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 107.

⁶⁶ Минорский В. Н. Указ. соч. – С. 29-30.

⁶⁷ Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк / пер. Ш. В. Смбагыана. – Ереван, 1984. – С. 168.

⁶⁸ Иованнес Драсханакертци. Указ. соч. – С. 161.

правителя Абхазії та дозволив поширити вплив халкідонської церкви в своїх володіннях⁶⁹. Діяв в цей час і католикосат Алуанку із резиденцією у м. Партав – Бердаа, за межами влади означених архонтів Кавказької Албанії. Щоправда, цей католикосат вже не був самостійною церквою. З VIII ст. католикосів Алуанку висвячували католикоси Вірменії⁷⁰.

Балканський сектор деспотії

Серед правителів Балканського півострова семеро архонтів отримували «веління» василевсів – це слов'янські князі Хорватії, Сербії, Захлумії, Каналі, Травунії, Дуклі та Моравії. Крім останнього пункту, усі ці країни досить легко ідентифікувати на карті. Візантія звично намагалась контролювати зовнішню політику південнослов'янських князів, протиставляючи їх своєму головному балканському потенційному супротивнику – Болгарії.

Першим в переліку архонтів, підлеглих василевсовим «велінням», названий правитель Хорватії. Єдиним справді провізантійським правителем Хорватії виступає Здеслав з роду Трпіміра. Його права були визнані та підтримані імператором Василієм I. Імперія тоді визнала право Хорватії збирати номінальну данину з далматинських міст, що досі належали Візантії (DAI, 30). Хоча сума була символічна, однак цей факт свідчить про нестабільність позиції центральної влади в Далмації, а по-друге, про зміцнення Хорватської держави, з якою імперія мала тепер рахуватись. Здеслав правив кілька місяців та був вбитий Браніміром у 879 р., який відмовився від покровительства Візантії⁷¹.

О. Акімова датує утворення балканської частини переліку правління князя Томіслава (910-925 рр.), що його Константин жодного разу не згадує, хоча й подає інформацію про роль

⁶⁹ Martin-Hisard V. Op. cit. – P. 502.

⁷⁰ Мовсес Каланкатуаци. Указ. соч. – С. 151-152.

⁷¹ Акімова О. А. Формирование хорватской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах. VI-XII вв. – М., 1985. – С. 228.

хорватів у врятуванні сербського архонта Захарії від болгар та зупинці наступу Симеона. О. О. Васильєв інтерпретує його дії після зайняття Симеоном Адріанополя у 923 р. як перехід на бік Імперії. Томіслав отримав за це міста Далмації та узбережжя⁷². Е. Маламут також вважає Томіслава найбільш вірогідним архонтом Хорватії для «переліку адресатів», але припускає, що це міг бути і Крешимір II (помер 945 р.)⁷³. Лише після його правління Хорватія починає втрачати свою значущість.

Починаючи з 917 р. Константинополь спирався у Сербії на князів Петра Гойніковича⁷⁴ та Захарію Првославича (920-921 рр.), підтримуючи та використовуючи їх у конфліктах із болгарським царем. Симеон у відповідь у двох кампаніях спустошив Сербію і навіть напав на Хорватію, де отримав відсіч від Томіслава (DAI, 32). Нарешті у сербів встановилось правління князя Чеслава Клонімирича, якого звільнила від сидіння у Преславі смерть Симеона Болгарського. Чеслав одразу відновив лояльність до імперії, яку зберігав до своєї загибелі у боротьбі з мадярами у 960 р. За візантійської підтримки він зміг встановити свою владу та відновити депопулізовані землі сербів, повернувши населення з Болгарії та Хорватії. Це пояснює вислів Константина про те, що Сербія «як і раніше, перебуває в рабстві та покорі у василевса ромейв»⁷⁵.

Між Сербією та Адріатичним узбережжям Візантія (а заодно й Болгарія та Хорватія) підтримували існування кількох дрібних князівств. Коли Сербія ослабла у боротьбі із Болгарією, зросла роль Захлумського князя, анфіпата й патрикія, Михайла Вишевича (DAI, 33). Михайло тримався Симеона аж до його смерті у 927 р. А після цього він зміг налагодити стосунки із Візантією та одночасно зберегти контакт із Римом. Михайло

---

⁷² Васильєв А. А. Указ.соч. – С. 215.

⁷³ Malamut E. Les adresses aux princes des pays Slaves du Sud dans le Livre des Cérémonies, II, 48. Interprétation // TM, 13. – 2000. – P. 601-602.

⁷⁴ Оболенский Д. Указ. соч. – С.122; Fine J. Op. cit. – P. 148-150; Stephenson P. Op.cit. – P. 26.

⁷⁵ Оболенский Д. Указ. соч. – С.124-128; Fine J. Op. cit. – P. 154-159; Stephenson P. Op. cit. – P. 27-28; Malamut E. Les adresses... – P. 608.

продовжував правити у Захлум'ї до 940-х рр.⁷⁶, тож, скоріш за все, позиція цього князівства у переліку адресатів відповідає саме його правлінню після 927 р.

Далі між візантійською Рагузою та затокою Бока Которська були землі двох князівств – Травунії та Конавлі («країна каналітів»), з якими з півдня межувала «земля діоклетіанів» – Дуклянське князівство⁷⁷. Константин каже, що «країна тервуніотів та каналітів – одна й та сама» (DAI, 34). Однак в нашому переліку вони відокремлені. Є. П. Наумов доходить висновку, що перелік складений раніше, до включення Каналі до Травунії – до 920-х рр.⁷⁸, натомість Г. Г. Літаврін у своєму коментарі до трактату «Про управління імперією» датує злиття двох князівств 940-ми рр. Е. Маламут відносить згадку про Каналі до часів Льва Мудрого чи Романа Лакапіна та не бачить пояснення окремій згадці про Каналі та Травунію⁷⁹. Константин Порфірогенет стверджував, що «архонти Травунії завжди були слухняними до архонта Сербії» (DAI, 34). Ще перший загальносербський князь Властимір (сер. IX ст.) віддав свою доньку дружиною синові травунського жупана Бела, чи Белоя, та на знак поваги «нарік його архонтом та зробив самовласним». Є. П. Наумов не згодний із тезою сербських істориків про те, що архонт Конавлі ієрархічно залежав від архонта Травунії, а той – від правителя Сербії⁸⁰.

Найбільшу проблему створює згадка в переліку Моравії. П. Стефенсон, наприклад, вважає, що йдеться про Великоморавське князівство, а його включення до переліку відображає ситуацію до прибуття мадярів до Карпатського

⁷⁶ Fine J. Op. cit. – P. 160; Malamut E. Les adresses... – P. 609-610.

⁷⁷ Щодо географії Дуклі у творах Константина Порфірогенета див.: Новаковић Б. Дукља у спису *De administrando imperio* // ЗРВИ, XLIX. – 2012. – С. 75-86.

⁷⁸ Наумов Е. П. Становление и развитие сербской раннефеодальной государственности // Раннефеодальные государства на Балканах. VI-XII вв. – М., 1985. – С. 198-199.

⁷⁹ Malamut E. Les adresses... – P. 611-612

⁸⁰ Наумов Е. П. Указ. соч. – С. 201.

регіону у 895 р., ймовірноше – кінець IX ст.⁸¹ П. Кузенков також схиляється до цієї думки, хоча враховує і інші можливості.⁸² Поряд із присутністю в переліку Індії та Щасливої Аравії звісно можна припустити таку ситуацію, коли правитель неіснуючої країни був включений до переліку лише із антикварного інтересу.

Проте для повної упевненності необхідно припустити, що під Моравією тут може бути приховане якесь із балканських князівств. Й. Ферлуга припускав, що архонт Моравії зайняв місце очікуваного в цьому переліку князя Неретви – Паганії.⁸³ Б. Фер'янчич вважав, що навряд чи василевс міг коли-небудь надсилати великоморавському князеві «веління», та схилявся до думки, що йдеться про область р. Морави, притоки Дунаю.⁸⁴ Р. Досталова⁸⁵ протиставляє просто Моравію Великій Моравії. В цій антитезі античного походження епітет «великий» означає «незалежний від метрополії», «зовнішній»: Велика Вірменія / Мала Вірменія; Велика Азія / Мала Азія; Велика Скіфія / Мала Скіфія тощо. «Велика Моравія» - та, що знаходиться за межами впливу Імперії. Натомість просто Моравія – в одному ряду із приадриатичними володіннями. З 879/880 р. тут відомий митрополичий престол Морави у давньому місті Margum (суч. с. Дубравица в Сербії), котрий корився спочатку Константинопольському, а потім Болгарському патріарху.⁸⁶ Нарешті, приблизно між 971 та 973 рр. Нікифор Фока спромігся

---

⁸¹ Stephenson P. *Op. cit.* – P. 36.

⁸² Кузенков П. В. *Указ. соч.* – С. 98.

⁸³ Ферлуга J. *Op. cit.* – С. 168, прим. 19.

⁸⁴ Византиски извори за историју народа југославије. – Т. II / Обр. Б. Ферјанчић. – Београд, 1959. – С. 78.

⁸⁵ Dostálová R. МЕГАЛН МОРАВИА // *Byzantinoslavica*, XXVII. – 1966. – P. 344-349.

⁸⁶ Komatina P. Military, administrative and religious strongholds on the Danubian frontier: the example of Morava and Braničevo // *Byzantine heritage and Serbian art, I. Processes of Byzantinisation and Serbian archeology.* – Belgrad, 2016. – P. 103-108.

підкорити ці землі Візантії, хоч і не на довгий час, та утворити тут фему Морава⁸⁷.

Італійський сектор

Абсолютно рівноцінним було відношення василевсів до низки правителів колишніх ітлійських володінь Імперії. До того ж ще зовсім нещодавно таких, що були підданцями імперії. До цього блоку потрапили: архонт Сардинії, дука Венеції, принцепс Капуї, принцепс Салерно, дука Неаполя, архонт Амальфі та архонт Гаети. Кожна із цих країн мала на той час свою особисту історію стосунків із Візантією.

Найменше інформації про історію Сардинії. Її оминають як візантійські, так і арабські та західноєвропейські джерела. Втім є окремі свідчення того, що хоча б номінально певні владні інституції на острові визнавали залежність від Імперії. Відома печатка VIII–IX ст., яка належала Феодоту «іпату та дуці Сардинії», про що свідчить напис грецькою на одній стороні. Ібн-Хордадбе (§56а), перераховуючи регіони імперії, згадує «батріка Сардинії», «володаря всіх островів у морі»⁸⁸. Тож острів підпорядковувався наміснику в сані патрикія, аналогічному рівню намісника Сицилії, стратіга Лангвардії чи дуки Неаполя. Натомість лист Папи Римського Льва IV від 851 р. адресований «iudici Sardiniae», тобто судді. Пізніше Сардинія виявиться розподіленою на чотири юдикати, суддівські округи. Кілька століть поспіль саме судді будуть головними державцями на острові.

Нарешті, декілька грекомовних епіграфічних пам'яток знають посаду «архонт Сардинії». А. Сольмі припускав, що, скоріш за все, «архонтом» іменувався один із суддів⁸⁹. Ж.-М. Мартен доводить, що хоча реальна залежність Сардинії

---

⁸⁷ Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. – Stanford, 1997. – P. 511, 950 (note 23).

⁸⁸ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб. Н. М. Великановой. – М., 1986. – С. 100.

⁸⁹ Solmi A. Studi storici sulle istituzioni della Sardegna nel Medioevo. – Plisso, 2001 (ried. Cagliari, 1917). – P. 49-50.

перервалась на кінець VIII ст., однак від середини X до середини XI ст. зв'язки були доволі значущими⁹⁰. Візантія тоді намагалася підтримати видимість своєї присутності навіть на захід від Італії.

Особливо значущими для історії Візантії стали стосунки із Венецією. Аж до середини IX ст. Венеція зберігала видимість підданства Візантії, хоч сплачувала данину не Константинополю, а королю франків. Її дука вже тоді обирався, однак, вочевидь, на вибори впливав константинопольський уряд. Представники сім'ї Партечіпаціо, які послідовно займали посаду дуки, носили титул *Imperialis hypatus et humilis dux provinciae Venetiarum* та візантійський ранг спафарія. Вони відправляли своїх синів на виховання до Константинополя, одружували їх із представницями грецьких знатних родин, споряджали чималі венеційські флотилії на допомогу василевсам, доки ті намагались вживати якихось реальних заходів для оборони Сицилії від арабських нападів. Однак із провалом цієї політики уряд Венеції робить цілком самостійні кроки. Дож П'єтро Традоніко уклав перемир'я з арабами та Павійський договір із Лотарем, *Ratum Lotharii*, 840 р. В ньому франки гарантували Венеції її торгівлю та повагу до її кордонів, себто тих самих кордонів, які були визнані грецькими Карлом Великим у 812 р. Змінився й титул дуки: тепер він не «принижений», але «найславніший», «милістю Божою» правитель дукату Венеції⁹¹. Франки закріпили свої відносини із новим союзником договорами Людовика II у 856 та Карла III у 882 р.

Константинополь же схаменувся аж у 877/8 р. Тоді Василій I підвищив сан дуки Орсо Партічіпаціо до протоспафарія. Венеція не піднімала повстання проти Візантії, не робила офіційних декларацій щодо незалежності. Її дипломатичні успіхи в Константинополі прагнули не помічати, аби не перетворити місто, яке замикало Адріатику із її шойно

---

⁹⁰ Martin J.-M. *L'Occident Chrétien dans le Livre des cérémonies*, II, 48 // *TM*, 13. – 2000. – P. 631-637.

⁹¹ Nicol D. M. *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. – Cambridge University Press, 1988. – P. 20-28.

створеною фемою Далмація, на ворога⁹². Орсо II (912-932) знову надіслав свого сина П'єтро до Константинополя. Те ж саме зробив П'єтро II Кандіано (932-939). Сини дук, як і самі дуки, отримували сан протоспафаріїв, можливо, разом із відповідними щорічними грошовими виплатами, ругами⁹³. Так було закладено підвалини під переважно мирні та договірні стосунки Венеції і Константинопольської імперії, які протривали до Четвертого хрестового походу, або навіть і довше, враховуючи, що з точки зору венеціанців «латинські» імператори були спадкоємцями правового статусу василевсів та їхнього партнерства із Венецією. Та важливо додати, що від 827 р. не відомо жодного *κέλευσις*, адресованого дукам Венеції⁹⁴.

Далі в переліку названі принцепси двох лангобардських князівств із давньою історію складних стосунків з Візантією. Хоча ці князівства переважно намагалися вести себе незалежно, однак в умовах протистояння з арабами їм доводилось звертатись по допомогу до василевсів та поступатись частиною свого суверенітету. Ще 873 р. Адельгіз Беневентський звернувся до імператора Василя I та обіцяв стати у залежність до імперії. Василій відправив до нього в Отранто патрикія Григорія з військом. Василій I утвердився на півдні Італії, у Капуї та Беневенто, після смерті короля Людовика у 875 р. А 891 року стратиг Самватікій, який керував одразу Фракією, Македонією, Кафелонією та Лангувардією, зайняв Беневент та перетворив його на свою резиденцію. 900 р. Атенульф Капуанський був проголошений також князем Беневента, через що правитель останнього відсутній у нашому переліку. У 909 р. Атенульф відрядив свого сина Ландульфа до Константинополя. Після ж

---

⁹² Nicol D. M. Op. cit. – P. 33; Див. також Dölger F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 1 Teil. Regesten von 867-1025. – München, 2003. – S. 11, N 496a.

⁹³ Nicol D. M. Op. cit. – P. 36.

⁹⁴ Martin J.-M. Op. cit. – P. 626.

смерті Атенульфа Ландульф успадкував князівство, маючи ранг імперського патрикія⁹⁵.

Аналогічною була ситуація в іншому лангобардському принципаті – Салерно, яким правили патрикії Гвемар I (886-901) та його син Гвемар II (893-946), тісно пов'язані родинними зв'язками із Капуанськими князями. Обидва князі активно включилися у формування коаліції супроти арабів. В тій коаліції зібралися як мінімум чотири архонти, підлеглі імперським «велінням», та Папа Римський.

Араби, які провокували італійських правителів до зближення з імперією – це в першу чергу пірати, які робили напади по всьому узбережжю з бази у Гарільяно. Для її знищення папа Іоанн X уклав союз із Ландульфом Капуанським. До союзу приєдналися Зоя, імператорка Візантії, Альберік, граф Камеріно та Сполето, Беренгарій, граф Фріульський та західний Римський імператор з кінця 915 р. Патрикії Ніколай Пічінглі залучив також правителів Салерно, Неаполя та Гаети, *patriciatus illis honorem ab augusto deferens*⁹⁶.

Дукат Неаполя склався із великого міста та дрібних містечок, таких як Поццуолі, Куми, Сорренто, оточених плодючими ланами, володіннями неаполітанської аристократії. З середини IX ст. дукат перебував під управлінням нащадків останнього обраного дуки Сергія I, котрий розірвав стосунки із Константинополем. Важливу роль відігравала постать єпископа, яка надавала Неаполю, на зразок Риму, характер церковної держави. Афанасій II, онук засновника династії, єпископ та дука водночас, ситуативний союзник сарацинів, байдужий до анафем Святого престолу, пішов на зближення із Візантією, хоча і не понадмірне. Афанасій II мав наступником у 898 р. дуку Григорія, свого брата чи кузена⁹⁷. Той помер у 915 р., після битви при Гарільяно. Влада дуки, в подальшому відділена від

⁹⁵ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 44, 56, 131-132; Gay J. L'Italie méridionale et l'empire byzantine. – P., 1904. – P. 160-161.

⁹⁶ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 206; Gay J. Op. cit. – P. 161-163.

⁹⁷ Gay J. Op. cit. – P. 240. Також про зв'язки Візантії та Неаполя, зокрема титулатуру дук див.: Martin J.-M. Op. cit. – P. 627-628.

влади єпископа, передавалась послідовно від батька до сина, починаючи від Іоанна II, сина Григорія (915-919), далі – Марін I (919-928) та Іоанн III (928-963). Імітуючи візантійську систему співволодарювання, ломбардські та неаполітанські правителі робили своїх синів своїми співправителями. В усіх васальних державах Південної Італії, як ломбардських так і ні, головним ефектом візантійського протекторату було укріплення принципу легітимності спадкової монархії⁹⁸.

Хоча дука Григорій після битви при Гарільяно отримав титул патрікія, не схоже, що хтось з його спадкоємців утримував цей титул. Вони більше не називали себе консулами та дуками згідно зі старовинним звичаєм. Епітет «високопреосвященний» іноді передував цим словам. Схоля до «*De segetonibus*» додає до титулування, що дука Неаполя також зветься «мастроміліс» – поняття, яке іще Й. Райске розшифрував як викривлене та застаріле латинське *magister militum* – командувач військами у давньоримській та ранньовізантійській термінології⁹⁹.

З іншого боку, неаполітанці не виказували значного інтересу до участі в періодичних повстаннях князів Капуї та Салерно супроти імперії. Протягом всього правління Романа Лакапіна вони тримались мирних стосунків із Візантією. Коли дука Іоанн III між 930 та 939 рр. відновив давній мирний договір із князем Ландульфом (укладений в 907-908 рр. між дукою Григорієм та князем Атенульфом), він зробив важливе застереження: «*Salva fidelitate sanctorum imperatorum*». В правління Константина Порфірогенета стратиг Маріан Аргір карав неаполітанських повстанців, та цей факт залишився унікальним та без значних наслідків. Втім ніщо не вказує на те, що відносини Неаполя та Візантії відзначались якимись конкретними зобов'язаннями. Вони просто залишались мирними. Фактично є один лише опис посольства архіпресвітера Леона, відрядженого до Константинополя Іоанном III, що завершилось привезенням до Неаполя «Історії

---

⁹⁸ Gay J. Op. cit. – P. 240.

⁹⁹ Reiske J. J. Op. cit. – P. 817

Александра Великого». Культурні зв'язки Неаполя із еллінським світом були набагато міцнішими за політичні¹⁰⁰.

Схожа ситуація склалась у Гаєті, якою з 867 р. правила династія нащадків іпата Доцибіліса I. Його син Іоанн II перед битвою при Гарільяно прийняв візантійський ранг патрикія, але не передав його своїм синам Доцибілісу II та Іоанну II. Після 934 р. вони замінили титул іпат на більш актуальний для італійських держав *dux*, а місцеві нотарі припинили датувати документи роками правління константинопольських імператорів¹⁰¹.

В той самий час князі Салерно та Капуї поступово віддалялись від Візантії та користувались кожним проявом слабості Імперії, щоб розірвати стосунки з нею. Однак відомі й приклади лояльності. Так у 920 р. стратіг Калабрії патрикієм Іоанн Музалон спровокував повстання проти себе. Населення Калабрії піддалося беневентському князю Ландульфу. Однак останній умовив калабрійців повернутись до Візантії¹⁰². У 926 р. Гвемар II та Ландульф I атакували візантійські володіння в Італії, завершивши добу теоретичної покірності василевсам. Однак в подальшому, в 930-і роки Гвемар повернувся до союзу із імперією, а в Беневенті та Капуї акти датували роками правління василевсів аж до 955 р.¹⁰³, коли їх примушував востаннє до миру та покори імперському сюзеренітету стратиг Маріан Аргір. На прикладі князів Салерно та Капуї Ж. Ге демонструє, що перелік васалів з трактату «Про церемонії», які отримували «веління», був ніщо інше як «марнославна формула, пуста видимість». Така лояльність завершувалась, як тільки візантійські війська повертались з Італії¹⁰⁴.

Окремої згадки заслугове італійське місто, яке не взяло участі у битві при Гарільяно, проте потрапило до переліку –

---

¹⁰⁰ Gay J. Op. cit. – P. 246.

¹⁰¹ Gay J. Op. cit. – P. 251-253; Martin J.-M. Op. cit. – P. 631.

¹⁰² Васильев А. А. Указ.соч. – С. 216-217

¹⁰³ Martin J.-M. Op. cit. – P. 620-624.

¹⁰⁴ Gay J. Op. cit. – P. 231-232.

Амальфі¹⁰⁵. Амальфітани влаштували у себе республіку та довіряли управління містом виборному щорічно магістрату, іноді двом. Вони іменувались спочатку комітами, пізніше – префектами. Іноді це були родичі правителів Неаполя. Так у 860-х рр. префектом Амальфі був Сергій, син дуки Григорія та онук дуки Сергія I. Префект Марін зав'язав контакти з Папою Іоанном VIII та імператором Людовиком II у 872-873 рр., а його син Пульхарій був префектом у 877 р. На початок дій візантійського флоту на півдні Італії амальфітани налагодили торговельну систему від Таренту до Риму, мали приязні стосунки із мусульманськими піратами на Сицилії. Серед комітів двічі зустрічається титул *Vicarius Antiochenus*, що позначає наявність контори в Антіохії. Після 882 р. Рим більше не втручався у справи Амальфі, проте не помітно й того, щоб амальфітани скорились Візантії. Лише у 907 р. префект Манзон I вперше з'являється у документі із візантійськими титулом спафарокандидат. О. Васильєв наводить листа Ніколая Містика, в якому той звертається до правителя Амальфі як до «улюбленого, достославного, духовного сина, найславнішого правителя Амальфі»¹⁰⁶.

Чи залишався Мастал, син Манзона, у дружніх стосунках із Візантією, невідомо, однак він не прийняв активної участі в антисарацинській лізі та битві при Гарільяно. Ж. Ге навіть припустив, що в цих подіях амальфітанські моряки були друзями сарацинів, а не Візантії. Але у 920 р. в одній хартії Мастал та його син Леон названі *gloriosissimi iudices*. Ж. Ге не сумнівався, що це візантійський титул. Незабаром Мастал – патрикій імперії, а Леон – протоспафарій. Ця зміна відбулась біля 921 та 922 рр. В будь-якому разі амальфітани останніми з мешканців італійського узбережжя визнали зверхність Візантії. Титул патрикія Мастал зберігав до 936 р. та залишався правителем дуже довго. Грамоти згадують 52-й рік його правління. Його онук Мастал II не зміг втримати владу так само

¹⁰⁵ Наступний виклад за: Gay J. Op. cit. – P. 247-251; Martin J.-M. Op. cit. – P. 628-630.

¹⁰⁶ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 205.

довго та взяв новий титул – *gloriosus dux*. Близько 957-958 рр. Сергій I заснував нову династію дук.

Духовне батьківство та Рим

Формально духовним синівством та деспотією ієрархія ромейських василевсів за даними «*De ceremoniis*» вичерпується. Але ієрархічний характер має також згадка єдиного «духовного батька» василевсів – Папи Римського, з якої до того ж починається весь перелік. Характерно, що у різних частинах переліку Папа згадується двічі із різною вартістю булли (1 чи 2 соліди). Порівняна незначність хрисуvalu контрастує із титулом «духовного батька» василевса. Однак Ж. Дагрон висловлює припущення, що переписувач замістив тут одиницею (A) четвірку (Δ), схожі палеографічно¹⁰⁷. П. В. Кузенков доходить цікавого висновку, що Папа Римський згадується один раз як церковний патріарх, а другий – як один із західних правителів¹⁰⁸. Підставою для того судження є ті володарі, які перелічені поряд із Папою. Куришева ж додає, що вартість вулли в один солід зазначена лише на маргінезі манускрипту, про що не попереджено у виданні Й. Я. Райске¹⁰⁹.

Важливо при цьому, що жоден інший церковний ієрарх не внесений до розряду «духовних родичів» василевса, а Константинопольський патріарх відсутній, оскільки відноситься до розряду підданців Імператора. Хоча конфесійні традиції східної та західної церков вже розійшлися, але церква поки що уявлялася як єдина система, в якій Папа Римський мав «первенство честі» відносно інших патріархів, зокрема й Константинопольського. Тому не дивно, що у міжнародній системі володарів, він був єдиним правителем, хто міг претендувати на титулування «духовним батьком» василевса.

Зв'язки Візантії зі Старим Римом були досить жвакими. Коли 885 р. полководець Нікифор Фока взяв Амантію, Тропею

¹⁰⁷ Dagron G. *Byzance et ses voisins*. Introduction // ТМ, 13. – 2000. – Р. 356, п.13.

¹⁰⁸ Кузенков П. В. Указ. соч. – С. 97.

¹⁰⁹ Куришева М. А. Указ. соч. – С. 61, прим. 74.

та фортецю св. Северини, дії ромейського флоту були настільки переконливими, що Папа Стефан V запросив ромейв охороняти узбережжя Італії поблизу Риму¹¹⁰. Папа Іоанн VIII зіграв визначну роль у формуванні коаліції, яка перемогла арабів при Гарільяно у 915 р.

Рим представлений не лише церковним ієрархом, але також і загадковим «принцепсом» із напрочуд скромною формулою звернення.

В період, що нас цікавить, коли знатні римляни тримали світську владу над містом Рим та фактично контролювали вибори Пап, лише одна людина носила цей титул. Марозія, донька римського сенатора Феофілакта, по черзі ставала дружиною згаданого вже Альберіка, герцога Сполето, потім – Гвідо, маркграфа Тоскани, і нарешті Гуго Арльського, короля Італії. Також вона звела на папський стіл свого сина – Іоанна XI. Однак інший її син, Альберік молодший, залишився без реальної влади й 932 р., коли Гуго вінчався у Римі із його матір'ю, підняв повстання та захопив владу. Саме Альберік II в своїх дипломах став іменуватись не просто «патрицієм та сенатором римлян», але *Princeps atque Senator omnium Romanorum*. Правління Альберіка в Римі тривало до його смерті у серпні 954 р. Відомо, що Альберік активно вів перемовини із Романом Лакапіном, союз із яким міг би бути корисним в умовах протистояння з Гуго. Він навіть сподівався на породичання із сім'єю василевсів¹¹¹. Напевно можна сказати, що константинопольський уряд визнав його титул, як і те, що Альберік не перетворився на підлеглого правителя. Йому вдалось закласти підвалини під довготривалу владу Тускулумського дому його нащадків над Римом, яка протривала до XII ст. Таким чином, згадка про «принцепса римлян» доводить доволі високий ступінь актуальності італійського

¹¹⁰ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 88-89.

¹¹¹ Gregorovius F. Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. – III Band. – Stuttgart, 1860. – S. 318-319. Рос. переклад: Грегоровиус Ф. История города Рима в средние века / Пер. с нем. – М., 2008. – С. 447-452. Див. також: Ферлуга J. Op. cit. – С. 169; Martin J.-M. Op. cit. – P. 638-639.

блоку з переліку адресатів. До того ж Папа Римський (ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Ῥώμης) разом із принцепсом згадані у попередньому розділі трактату (De ceremoniis, II, 47).

Духовне братерство

За межами ієрархії як такої, але у духовній наближеності до василевсів, перебувають західноєвропейські християнські монархи. Відзначимо, що на відміну від зони «деспотії» та зони «духовного синоцтва», зона «духовних братів» відрізняється дуже непевними географічними межами. Складається враження, що імператорська канцелярія приблизно знала, які десь на заході мали б бути країни, однак конкретними та актуальними даними не володіла. Саме тут, на відміну від попередньо описаних зон, ми нарешті стикаємось із антикізацією географічних назв та поверненням до неіснуючих вже реалій.

«Духовними братами» василевсів названі королі (в однині *ῥήξ* або *ῥήγας* від лат. rex) Баварії, Саксонії, Германії, Галлії та (окремо) Франгії. Поняття *ῥήξ Φραγγίας* вживалось імператорською канцелярією двояко. З одного боку, ним позначали всезагального правителя франків, спадкоємця Карла Великого. Карл єдиний отримав у 812 р. визнання як василевс франків. Його синів іменували у Візантії виключно еллінізованим латинським терміном «рекс». В своїх посланнях імператори так звертались до правителів окремих франкських королівств, в першого чергу – правителів Східного франкського королівства та Італії.

Виокремленість правителя Франгії у переліку дала привід Г. Острогорському вважати його титулування запозиченим із листування каролінзького часу, зазначаючи, що тут, як і у випадку із болгарською адресою, присутня динаміка зміни рангу країни відносно Візантії¹¹².

Натомість, на думку В. Онзорге¹¹³, під рексом Франгії треба розуміти першого правителя Західної імперії, який

¹¹² Ostrogorsky G. Op. cit. – S. 50.

¹¹³ Ohnsorge W. Op. cit. – S. 227-254.

претендував на те, щоб бути всезагальним монархом франків (*Gesamtherrscher*) – Оттона I. Інші франкські «підкоролі» (*Unterkönigen*) в переліку введені раніше не як правителі різних королівств, але як правителі одного і того самого королівства Східних франків, але в різні часи. До своєї коронації Оттон був герцогом Саксонським. У 952 р. він ще й очолив Італію та одразу передав її як лен Беренгару II. Оновлення королівства франків було очевидним. Із Константином він підтримував тісні контакти вже з 945 р., тож саме він, на думку В. Онзорге, є *ῥῆξ Σαζωνίας* переліку¹¹⁴. Під *ῥῆγα Βαϊούρη*, про котрого відомості вже на часи Константина такі непевні, що треба уточнювати, що він є правителем «німців»¹¹⁵, ховається король Арнульф (887-899 рр, імператор з 896 р.), який мав свою резиденцію у Баварії та приймав там у 894 та 896 рр. посольства від василевса Льва VI. В. Онзорге вважає на гіпотезу про те, що тут може йтись про герцога Баварії, однак вважає таку точку зору менш вагомою. За цією логікою королем Германії має бути син герцога Франконії Конрад I, король у 911-918 рр.

Залишається «король Галлії». Ф. Дьольгер¹¹⁶ запропонував щодо нього палеографічну кон'єктуру «король Італії», адже королів Італії тут дійсно дуже не вистачає, на відміну від правителя західних франків, із якими візантійський уряд тоді майже не контактував. До того ж, із VI ст. Галлія практично не згадується у візантійських текстах. Натомість у своїй дискусії з Отто Майером Ф. Дьольгер припустив, що от король Франгії цілком міг би означати короля Західних Франків.

¹¹⁴ Ця інтерпретація повністю збігається із думкою Й. Райске: Reiske J. J. Op. cit. – P. 811.

¹¹⁵ Щодо терміни *Νεμίτσιοι* див.: Луговий О. М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть // *Libra*, I. – Одеса, 2010. – С. 47-52. В усякому разі це вказує на знайомство із баварами через слов'янські джерела.

¹¹⁶ Dölger F. Otto Meyer, *Eis tòv ῥῆγα Σαζωνίας*. Brackmann-Festschrift (1931) // *Byzantinische Zeitschrift*, 31. – 1931. – S. 439-442; Dölger F. Die "Familie der Könige"... – S. 401.

В. Онзорге висловив припущення, що «король Галлії» – це Людовик Сліпий, король Прованса та Нижньої Бургундії у 887-928 рр. Контакти із Візантією у нього налагодились лише тоді, як він у 900 р. перетнув Альпи, проголосив себе королем Італії та був вінчаний імператором.

Всі зазначені думки мають ті чи інші вади. В. Онзорге, як і О. Майєр, відкидає уточнення автора переліку «надписання усім названим», яке треба розуміти лише як узагальнення адресатів, що реально існують та можливі у використанні. Автор трактату «Про церемонії» свідомо перераховує низку потенційних адресатів. Перелік спирається на реальний дипломатичний досвід, а чи можна собі уявити, щоб, наприклад, імператор Арнульф прийняв послання, адресоване «королю Баварії»?

Ж.-М. Мартен¹¹⁷ дотримується думки про одночасність існування усіх чотирьох королів заходу. В цьому разі король Саксонії – Генріх I (919-936) та його син Оттон I (до 952 р.). Константин дійсно називає його саме королем Франгії та Саксонії - Ὁτῶ τῶ μεγάλῳ ῥηγὶ Φραγγίας, τῆς καὶ Σαξίας (DAI, 30). Король Баварії – Арнульф Злий, фактично незалежний до 938 р. правитель герцогства, добре відомий у Візантії та серед балканських слов'ян завдяки боротьбі із мадярами та походу до Італії. Галлія та Германія, рідкісні для візантійської географії, уведені для розуміння того, наскільки строкатим став світ франків після смерті єдиного визнаного василевса франків – Карла Великого.

Залишається важливе питання – відсутність у переліку правителя Італії. Король Італії з 926 по 947 рр. Гуго Арльський чи Прованський видав свою доньку від наложниці (за відсутності законних дочок) за сина Константина Порфірогенета. Роман Лакапін уклав із Гуго спілку проти арабів Фрежюсу – Фраксінетума¹¹⁸. Він просто не міг бути проігнорованим в переліку адресатів листів василевса. У цьому зв'язку варто зазначити, що коли візантійські автори говорили про Франгію, то в деяких випадках вони мали на увазі Італію,

¹¹⁷ Martin J.-M. Op. cit. – P. 641-642.

¹¹⁸ Liutprandi Antapodosis. V, 9-14. Васильев А. А. Указ. соч. – С. 246.

що стала частиною Королівства франків з 774 р. В трактаті «Про управління імперією» (29) королем Франгії Лодоїхом названий король Італії та імператор Римський Людовик II (855-875 рр.). Е. Маламут вважає це достатнім доказом для того, щоб бачити в рексі Франгії короля Італії¹¹⁹, поданого окремо від інших західних королів, адже він був важливішим для укладачів трактату за інших. Звісно, Людовик II Італійський був ще й імператором, тож, згідно із реконструкцією В. Онзорге, саме це давало б йому право іменуватись королем франків. Однак в той час, коли укладався перелік 48-го розділу II книги трактату «Про церемонії», жоден король Заходу не був носієм титулу імператора. Після вбивства Беренгара Фріульського у 924 р. новий імператор, Оттон Саксонський, був проголошений аж у 962 р., запізно для того, щоб знайти відображення в переліку адресатів. Тому безумовно, хтось із названих рексів мав бути правителем Італії Гуго Провансальським, будь це рекс Галлії чи рекс Франгії. Інший із двох у цьому випадку, імовірно, король західних франків.

Інші правителі

З усіх інших, хто не є підлеглим деспотії ромейських василевсів та не вважається їхньою «духовною ріднею», можна виділити лише невелику групу «коханих друзів». Їх всього лише двоє.

Якщо «верховенствующого пануючого в Індії» можна ще віднести до антикварної інформації, що походить із тих часів, коли Юстиніан шукав шляхів на схід для здобуття монополії на торгівлю шовком¹²⁰, то правитель Єгипту має бути цілком актуальним і для X ст. При цьому, здається, що саме згадка про нього дає найвужчий проміжок часу для появи відповідної

---

¹¹⁹ Malamut E. Constantin VII et son image de l'Italie // Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert / Her. von E. Konstantinou. – Böhlau Verlag, 1997. – P. 276.

¹²⁰ Однак Кузенков вважає, що під Індією тут треба розуміти Аксум, Африканську Індію, з якою дійсно могли бути дипломатичні контакти в цей період. Див.: Кузенков П. В. Указ. соч. – С. 73-99.

формули, оскільки найпевнішим «другом» ромейського імператора серед правителів Єгипту був ферганський князь (іхшид) Мухаммед ібн Тугдж, за правління халіфа аль-Муктадіра призначений еміром Дамаска та Рамли, а в 933 р. – еміром Єгипту, в якому став фактично незалежним правителем¹²¹. Саме цей емір вже в перші роки свого правління зацікавив візантійську дипломатію, адже він постійно ворогував із сирійськими Хамданідами. За його правління у 937/8 р. патріарх Феофілакт Константинопольський домігся від Антіохійської та Александрійської церков відновлення поминання імені константинопольського патріарха в церковній службі¹²², що також додає контексту до згадки відповідних ієрархів в нашому переліку. О. Васильєв наводить російський переклад листа, складеного Феодором Дафнопатом від імені Романа Лакапіна, та адресованого Мухаммеду ібн Тугджу Іхшиду: «...Итак, если ты возымел намерение сделаться другом нашего величества, сообщи нам через верного тебе и подходящего человека о том, какую и ты имеешь искреннюю любовь к нам... И если ты хочешь всецело быть и называться нашим другом, если тебе угодно жить в наших пределах, то мы почтим тебя званием [архонта архонтов] и прикажем Какикию, магистру Апасикию и другим правителям на Востоке, живущим в тех пределах, подчиняться твоим словам и советам. Если же ты захочешь прибыть к нашему величеству и свидеться в богохранимом городе, мы окажем тебе блестящий и почетный прием, почтим тебя званием патрикия, анфипата и стратига, в

---

¹²¹ Найдетальніший огляд правління аль-Іхшида: Bacharach J. L. The Career of Muḥammad Ibn Ṭughj Al-Ikhshīd, a Tenth-Century Governor of Egypt // *Speculum*. – Vol. 50, No. 4 (Oct., 1975). – P. 586-612. Однак ця публікація повністю ігнорує зв'язки аль-Іхшида із Візантією. Й. Ферлуга звертає увагу на величезну вартість золотої печатки, яку треба прикладати до листа аль-Іхшиду та припускає, що тут описка, та йдеться про чотири соліди, що також рекорд серед інших адресатів: Ферлуга J. Op. cit. – С. 175.

¹²² Васильєв А. А. Указ.соч. – С. 242-243; Kennedy H. Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century // *Byzantine diplomacy*. – Variorum, 1992. – P.140.

какої феме ты не пожелаєшь...»¹²³. Стати васалом Візантії Іхшид, звісно, не міг, але від дружби не відмовився, тож в травні 946 р. тарсійський емір від його імені відрядив до Константинополя Абу-Умейра Аді ібн Ахмеда аль-Тамімі¹²⁴. Його прийом в столиці змальований Константином Порфірогенетом в тому ж трактаті про церемонії. Згадує про нього й Масуді як про останній до його часу факт перемовин про обмін полоненими. Встановлення дружніх зв'язків із єгипетським правителем було б справжнім тріумфом візантійської дипломатії, однак у липні 946 р. під час перемовин із візантійським посланцем Іоанном Містиком Мухаммед ібн Тугдж помер у Дамаску. Обмін полоненими провів сирійський емір Наср ас-Сульмі, котрий після смерті Іхшида одразу визнав зверхність хамданіда Сайф ад-Даулі. Проте і далі саме Єгипет залишався мусульманською країною, до якої найчастіше спрямовувались послы василевсів¹²⁵.

Мухаммед ібн Тугдж залишився єдиним серед емірів Аббасидського халіфату, удостоєним особливого дипломатичного звернення. Визначною є вартість золотої печатки. До того ж, як слушно відзначив Г. Острогорський, емір Єгипту отримував звернення від «благочестивих автократів, великих високих августів, василевсів ромеїв» – велеречиве титулування адресанта, навіть порівняно із зверненням до халіфів. Всі інші контакти йшли через халіфський палац у Багдаді, навіть при тому, що сам халіф ар-Раді Біллах (907-940) вже не був самостійним правителем держави. Саме халіф отримав найбільшу кількість почесних визначень серед усіх інших правителів – три.

Вже Й. Я. Райске прокоментував систему титулів, застосованих до халіфа. «Протосимвулон» відображає титулування халіфа амір-аль-омарай. Оскільки емір від арабського – той, хто віддає накази, а одночасно і поради, то

---

¹²³ Васильев А. А. Указ.соч. – С. 264-265. Див. також Dölger F. Regesten... – S. 71, N 632.

¹²⁴ Kennedy H. Op. cit. – P.138.

¹²⁵ Kennedy H. Op. cit. – P. 142.

перший серед емірів – означає перший серед порадників. «Розпорядник агарян» – діатактор, відповідає арабському «халіфа» – інтерпретатор, тлумач. Точніше було б його перекласти як наступник – діадох чи заступник – топотіріт¹²⁶.

Протягом царювання Константина Порфірогенета як і усієї третьої фази візантійсько-арабських відносин за періодизацією Г'ю Кеннеді (від 780-х до 969 р.)¹²⁷. Візантія перебувала у стані війни із арабами, однак безпосередні бойові дії велися супроти емірів Мелітени, Тарса чи Халеба, в той час як уряд халіфа виступав в якості дипломатичного партнера під час переговорів про обмін полоненими. А. Тойнбі наводить деталізований календар обмінів, та підкреслює гуманізуючий ефект, що справляли на відносини Імперії та Халіфату постійні обміни посольствами¹²⁸. Останні перемовини проходили у 942/3 рр. Далі буїдська «опіка» над багдадським престолом призвела до недоцільності дипломатичних контактів із халіфами взагалі¹²⁹. Місцевим емірам дипломатичні листи зазвичай не надсилались. Навіть безпосереднє звернення мелітенського еміра Абу-Хафса до імператора у 931 р.¹³⁰ та короткотерміновий союз не знайшли відображення у трактаті. Натомість у попередньому розділі йдеться про можливість усних перемовин із представниками еміру Тарсу або інших «амірадій» – еміратів. Також врахована можливість прибуття посланців із Хорасану чи Персії, які «або знаходяться в покорі амірмунні, або ні» (*De ceremoniis*, II, 47). Тож зрозуміло, чому халіф займає таке важливе місце в трактаті.

Окремо від Халіфа та єгипетського еміру згаданий емір Африки. Ця виокремленість вказує на те, що під правителем Африки треба розуміти незалежну від Багдаду Фатімідську владу, а не їх попередників, хоч і з ними Візантії доводилось

¹²⁶ Reiske J. J. *Op. cit.* – P. 806-807.

¹²⁷ Kennedy H. *Op. cit.* – P. 134.

¹²⁸ Toynbee A. *Op. cit.* – P. 389-393. Див. також: Васильєв А. А. *Указ. соч.* – С. 137, 161, 208-209, 222-223.

¹²⁹ Kennedy H. *Op. cit.* – P. 141.

¹³⁰ Васильєв А. А. *Указ. соч.* – С. 233-234; Toynbee A. *Op. cit.* – P. 380-381.

іноді вести перемовини. Так, 907 р. посол візантійського імператора переконав Зіядат-Аллаха Іфркійського не допомагати східним арабам під час походу Імерія¹³¹.

Фатіміди взяли владу в арабській Іфркійї з 909 р. На відміну від своїх попередників Аглабідів, Фатіміди спрямували свою агресію не стільки проти невірних, скільки проти багдадських халіфів, адже Фатіміди були шиїтами та вважали лише себе законними спадкоємцями влади сім'ї Пророка. Тож для Візантії Фатіміди ставали природним союзником у боротьбі з іншими мусульманами (зокрема на Сицилії) і не лише. Ліутпранд (Antapodosis. II, 45) сповіщає, що коли в Південній Італії почалось чергове повстання, то візантійський уряд звернувся до фатімідського халіфа Убейдаллаха аль-Махді (910-934), запропонував гроші та запросив допомогу. Той погодився, надіслав кораблі та підкорив Візантії Апулію та Калабрію. Іоанн Фракесійський розповідає про звернення Євстафія Калабрійського до сицилійських арабів із обіцянкою щорічної сплати 22 тис номізм¹³². О. О. Васильєв вважає, що мова про одні і ті самі події, та датує їх 914 р. Втім у 918 р. Фатіміди захопили Регій¹³³.

Біля 923 р. Аль-Махді зменшив данину з 22 до 11 тис. номізм. Вона сплачувалась до часів Нікифора Фоки¹³⁴, а значить, у зовнішньополітичного відомства були підстави тримати формуляр звернення до правителя Африки наготові. До речі, ромейська канцелярія вживала до еміра Африки досить близький до реального титул. Згаданому в трактаті титулові «Властитель мусулімітів» відповідає арабський «Амір аль Мослімін» («Правитель мусульман»). Цей титул тоді не вживався, але пізніше був узурпований альморавідами. Фатіміди називали себе Амір аль Мумінін – «Правитель правовірних»¹³⁵.

¹³¹ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 176.

¹³² Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum / Rec. I. Thurn // CFHB, vol. V. – 1973. – P. 263.

¹³³ Васильєв А. А. Указ. соч. – С. 198-199, 213.

¹³⁴ Там же. – С. 220-221.

¹³⁵ Reiske J. J. Op. cit. – p. 815.

Цей останній титул був добре знайомий укладачеві трактату, але в якості титула халіфа Аббасида (*De ceremoniis*, II, 47).

Між Кавказьким сектором ромейської деспотії та світом ісламу причаїлася невелика держава Васпуракан – володіння роду Арцруні. Його правитель Гагік Арцруні (904-943 рр.) названий архонтом архонтів Вірменії, що відповідає колишньому титулу вірменських царів Багратуні. Однак, з тексту ми бачимо, що до них так не звертаються. Це дає ще один ключ до датування інформації. Дослідники згодні у тому, що титул «архонта архонтів» міг перейти до Гагіка I лише після смерті вірменського царя Смбага Ашота II Залізного Багратуні у 929 р.¹³⁶ Його наступника Абаса II Константин Порфірогенет називає просто магістром. В XI ст. титул зверхника усіх вірменських держав вже не повертався до царів Ані. К. Н. Юзбашян звертає увагу на послання Гагіка Арцруні до Романа Лакапіна, в якому той називає себе рабом імператора та патріарха. Гагік визнавав політичну зверхність Імперії, але не поступався у питаннях конфесії, у невизнанні рішень Халкідонського собору. Константин також згадує Какікія (Гагіка) Аспураканського поряд із куропалатом Адарнасе та Ашотом Багратуні серед тих, хто виступив проти виплати Романом I руги правителю Тарона (між 920 та 923 рр.). Всі троє, включно із Гагіком, вважали, що вони теж заслужили на подібну виплату (*DAI*, 43). Однак, як бачимо, правитель Васпуракану не отримував «велін» василевса¹³⁷, але дійсно претендував на провідний статус в регіоні. Він підкорив собі Коковіт, Мокк та Андзівацік, у 924 р. в його володіння з Двіну перемістився католикос Йованнес Драсханакертці, у 931 р. саме Гагік запропонував Іоанну Куркуасу спільну операцію проти емірату Кайситів¹³⁸.

---

¹³⁶ Юзбашян К. Н. Указ. соч. – С. 85, 115-116; Арутюнова-Фиданян В. А. Указ. соч. – С. 13. Тих же висновків доходить Й. Ферлуга (*Op. cit.* – P. 170-171).

¹³⁷ А. Тойнбі помилково стверджував прямо протилежне: Тоунбее А. *Op. cit.* – P. 409.

¹³⁸ Martin-Hisard В. *Op. cit.* – P. 383-394.

На півночі від Візантії, за межами деспотії ромеїв, розміщувались володіння хагана Хазарії, правителів Русі та кочових угрів і печенігів, що їх усіх канцелярія іменувала безликим титулом «архонти». Найповажнішим із цієї групи виступає хаган. Канцелярії відомий його титул, він отримує золоту печатку в три соліди, його титулування доповнюється двома ознаками честі тощо. Дружба ромейських василевсів із Хазарією сягала VII ст., однак на даний момент вона була не достатньо сильною, щоб хаган був зарахований до «друзів» василевса. Більш того, сам Константин в трактаті «Про управління імперією», а також «Кембриджський документ» прямо вказують на певні серйозні конфлікти, які мали місце між Візантією та Хазарією в першій половині X ст., що в них імперія спиралась на аланів та печенігів¹³⁹.

Різкий контраст до статусу хагана становлять формули звернення до князів Русі, правителів мадярів та печенігів. Хоча роль цих народів була дуже добре змальована самим Константином у трактаті «Про управління імперією», та 48 розділ II книги «Про церемонії» не залишає їм почестей взагалі. Звернення відрізняються від адресатів велінь в межах деспотії виключно тим, що документи, отримувані цими архонтами, охарактеризовані як *ура́цната*. Наказувати цим народами василевс собі дозволити не міг, та й чи прагнув, адже вони були поганями. Історичний контекст листування із «архонтом Росії» найкраще ілюструється русько-візантійськими договорами, тексти яких збереглися в «Повісті врем'яних літ» під 911 та 945 роками. Зв'язки Русі та Візантії в цей період мають багатющу історіографію¹⁴⁰, яка дозволяє не загострювати

---

¹³⁹ Noonan T. Byzantium and the Khazars: a special relationship? // Byzantine diplomacy. – Variorum, 1992. – P. 109-132.

¹⁴⁰ Див. огляд історіографії та актуальних проблем даного періоду взаємовідносин: Гордієнко Д. Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини X ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – № 20. – С. 9-28.

на них увагу, зазначивши лише скромний характер звернення. Константин першим з відомих авторів додав до етнополітоніму *Рѡс суфікс –а, створивши географічне поняття-неологізм *Рѡсїа за тією ж схемою, що й Хазарія, Пачінакія чи Вулгарія¹⁴¹. Г. Літаврін гіпотетично пропонує вбачати у формулюванні руської адреси трактату альянсу на грамоту, надіслану князю Ігорю між 920 та 922 рр. задля здобуття його допомоги у війні супроти Симеона Болгарського¹⁴². Але головним аргументом тут виступає, мовляв, неможливість адресування «архонту Росії» за умов, коли з 945 р. на чолі цієї держави знаходилась жінка, княгиня Ольга – аргумент, який є досить умовним, адже, напевно, адреса могла в деталях варіюватись.

Кочові народи південно-східної Європи, відповідно до їхніх адресатів, управляються багатьма архонтами, незалежними один від одного та від Візантії. У випадку печенігів це дуже добре перегукується із даними трактату «Про управління» (37) щодо восьми архонтів пачінакітів¹⁴³. А от угри мали б підкорюватись одному архонту з роду Арпада. Певно, що укладач трактату «Про церемонії» (на відміну від укладача трактату «Про управління») називав архонтами не Арпада та його нащадків, а воєвод семи племен мадьяр, які на самому початку угорської міграції власне й очолювали весь народ, обравши Арпада з поміж себе. П. Стефенсон¹⁴⁴ звертає увагу на те, що інформація про мадьяр (угрів, турків) дає можливість встановити *terminus ante quem* для незалежності та необ'єднаності турків – перед 948 р. У 948 р. Константин охрестив архонта Булчу¹⁴⁵. У 952 р. також був охрещений Гіла. Ці архонти не були з роду Арпадів і, скоріш за все, очолювали

¹⁴¹ Див.: Соловьев А. В. Византийское имя России // ВВ, XII. – 1957. – С. 136.

¹⁴² Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 68.

¹⁴³ Див.: Meško M. Nomads and Byzantium. Problematic aspects of maintaining diplomatic relations with the Pechenegs // On research methodology in Ancient and Byzantine history. – Brno, 2015. – P. 181-193.

¹⁴⁴ Stephenson P. Op. cit. – P. 38.

¹⁴⁵ Ioannis Scylitzae Op. cit. – P. 239.

мадяр у долині р. Тіса. Однак вони утворювали прецедент для того, щоб вважати мадяр підданими імператорській деспотії, що ніяк не відображено у трактаті. В той же час після спроб використання угорської сили супроти печенігів та болгар повністю незалежними та навіть ворожими відносно Візантії мадяри стали після першого нападу на її володіння у 934 році¹⁴⁶.

Відсутність того чи іншого правителя в останньому переліку може бути не менш красномовною, ніж присутність. Так, багатьох дослідників дивує ігнорування укладачем трактату омейядських халіфів Кордови. Однак все стає на свої місця, якщо врахувати, що інтенсивні зв'язки із цим далеким західним партнером у Константина Порфірогенета розпочнуться посольствами до Кордови 945/6 та 947 рр., а також зворотними посольствами 948 чи 949 р.¹⁴⁷ Тож маємо ще одне підтвердження *terminus ante quem* для укладання всього переліку.

Висновки

Важливо підкреслити, що весь розділ 48 книги II трактату «Про церемонії Двору» присвячений зовнішньому листуванню. Це міжнародна документація, а не розпорядження імператора своїм управлінцям на місцях. Константин Порфірогенет вважав можливим звертатись до правителів трьох десятків країн, що не входили до складу імперії, як їхній деспот, а ще три країни розглядались як дочерні відносно імперії – Аланія, Абхазія та Болгарія.

Однак, «перелік адресатів» в жодній мірі не доводить того, що весь світ уявлявся василевсу залежним від нього. Насправді василевс ромеїв очолював лише дві ієрархії країн. Одну із них він очолював в якості деспота, який надає своїм підлеглим «накази». Місцеві архонти не були підданцями імператора, однак в той чи інший момент другої чверті X ст. вони не могли почувати себе повними суверенами на своїй землі.

---

¹⁴⁶ Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М., 1997. – С. 138.

¹⁴⁷ Toynbee A. Op. cit. – P. 492-493.

Іншу ієрархію василевс очолював як «духовний батько». Статус «духовного сина» василевсів звеличував його носія порівняно із сусідніми володіннями. Він використовувався на знак пошани. Його треба було завоювати (як це зробили царі Болгарії), або можна було отримати просто за сам факт максимальної підтримки дій Імперії у певному регіоні (як ішхани Великої Вірменії).

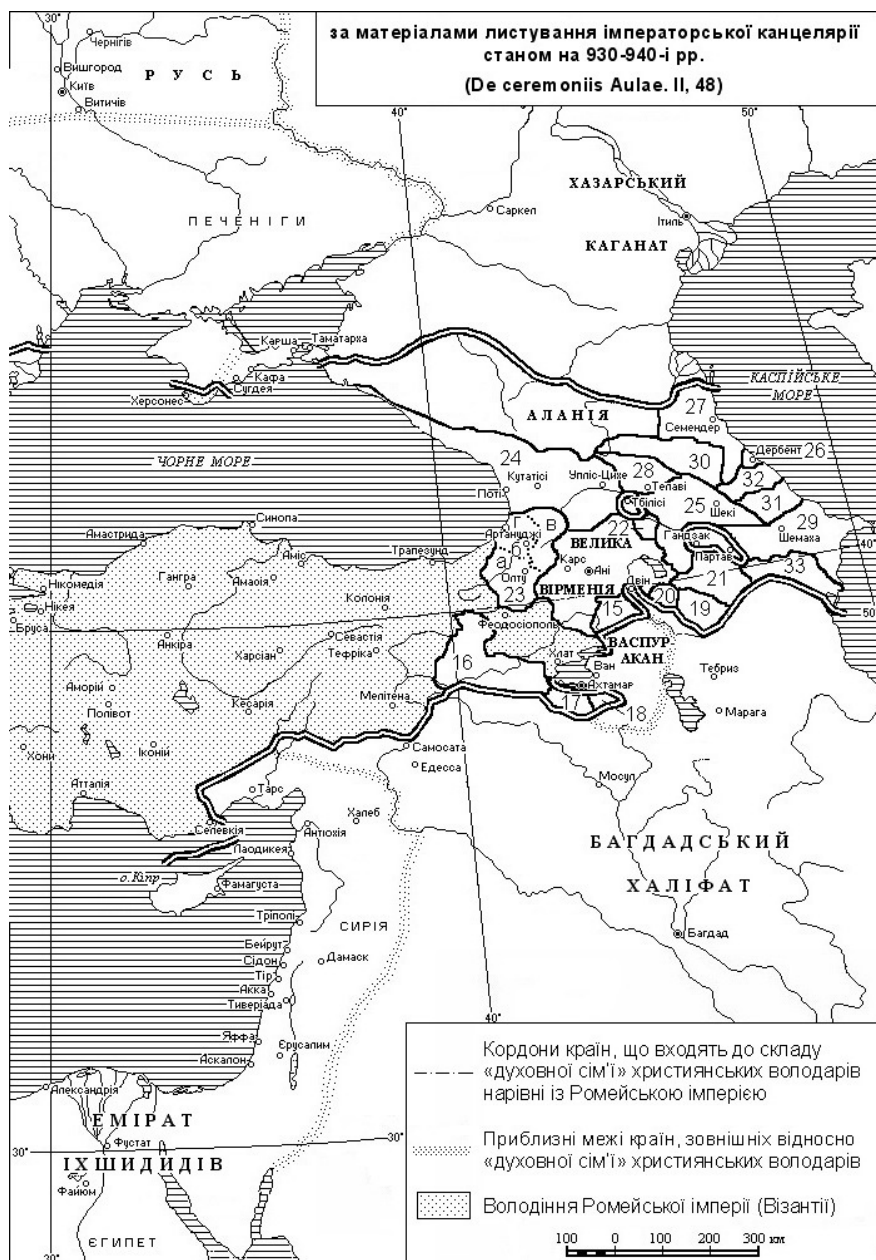
Та в останньому випадку була іще одна «духовна» сила, яка стояла вище – Папа Римський, «духовний батько» самого василевса. Таким чином Візантія вписується у більшу систему споріднених християнством народів, до якої також належать провідні монархії Західної Європи.

Нарешті є низка держав, що не потрапляють до жодної ієрархії влади, яка мала б відношення до Константинополя. Найбільше, чого можуть досягти ці володарі – досить ефемерний статус «друга» василевса.

Детальний історико-географічний аналіз змісту «переліку адресатів» дає можливість уточнити хронологічні межі підбору матеріалів для його укладення. Хоча цей процес і був тяглим, а документи, які стали джерелами для укладача, не були синхронними, проте він майже повністю укладається у період від кінця 920-х рр. до середини 940-х. Такі хронологічні межі надають переліку адресатів імператорської канцелярії доволі високого ступеню актуальності на час його утворення.

Про церемонії Двору. Книга II. Розділ 48

Акти того, що має бути написаним для іноземців¹⁴⁸

Папі Римському – печатка золота односолідова: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного та єдиного істинного Бога нашого. Такий-то і такий-то покірні самому Богові василевси ромеїв, такому-то, найсвятішому Папі Римському та духовному нашому батькові». Подібно й Папі Александрійському, але «батькові» не пише. Подібно й патріархові Антіохійському та патріархові Єрусалимському, але «духовному батькові» не пише. Печатки же трьохсолідові.

Першораднику, вірніш Амермумну (слід знати, що Аміральмумном мусить називатися) – печатка золота чотирихсолідова: «найчудовішому, найблагороднішому та всезнаному такому-то, першораднику та розпоряднику агарян від такого-то й такого-то вірних автократорів, августів, великих василевсів ромеїв. Такий-то і такий-то, вірні Христу Богу автократори, августу, великі василевси ромеїв найчудовішому, найблагороднішому та всезнаному такому-то, першораднику та розпоряднику агарян».

Архонту архонтів Великої Вірменії – печатка золота трьохсолідова: «Константин і Роман, вірні Христу Богу, автократори, августу, великі василевси ромеїв, такому то найсвітлішому першому Великої Вірменії та духовному нашому синові».

Архонту Аспуракана, вірніше Васпуракана, нині пошанованому титулом архонта архонтів, – печатка золота трьохсолідова: «Константин і Роман, вірні Христу Богу, автократори, августу, василевси ромеїв, такому-то найсвітлішому архонту архонтів».

Архонту Коковіт, Вірменія; архонту Тарона, Вірменія; архонту Моекс, Вірменія; архонту Авзан, Вірменія; архонту Сіни, Вірменія; архонту Вайцзор, Вірменія; архонту Хацзіена, Вірменія; трьом архонтам Сервотіів, які звуться «Чорні діти»,

---

¹⁴⁸ Переклад виконано за виданням: Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis Aulae Byzantinae libri duo. – Vol. I. – 1829, Vol. II – 1830.

надписання усім згаданим: «Веління від христоролюбивих деспотів до такого-то архонта такої то країни».

Куропалату Іверії – печатка золота двохсолідова: «Веління від христоролюбивих деспотів такому-то найславнішому куропалатові». Має при собі куропалат чотирьох інших підвладних – архонта Веріасах, Іверія, архонта Карнатая, Іверія, архонта Квел, Іверія, архонта Ачара, Іверія: «Веління христоролюбивих деспотів такому-то».

Екзусіократорові Аланії – печатка золота двохсолідова: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного та єдиного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові василевси ромеїв, такому-то екзусіастові Аланії та духовному нашому синові».

Екзусіасту Авагії – печатка золота двохсолідова: «Веління христоролюбивих деспотів такому-то пресвітлому екзусіасту Авагії».

Архонту Алванії, архонту Криватадів, вірніше званому Криватан, архонту Кідонії, архонтам Цанарії, архонту Сарван, які лежать посеред Аланії та Цанарії, архонтам Азії, в якій знаходяться Каспійські ворота, архонту Хриси, архонту Врезан, архонту Мохан (відомо, що за Моханом знаходиться Меотійська гавань) – надписання усім згаданим: «Веління христоролюбивих деспотів такому-то архонту такої-то країни».

Католикосу Вірменії, католикосу Іверії, католикосу Алванії, надписання усім трьом католикосам: «Веління христоролюбивих деспотів такому-то найповажнішому вчителю такої-то країни».

Папі Римському – печатка золота двохсолідова: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного і єдиного істинного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові василевси ромеїв, такому-то найсвятішому Папі Римському та духовному нашому батькові».

Королю Сазонії, королю Байюри (та ж країна зветься Неміції), королю Галлії, королю Германії – надписання усім названим: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного і єдиного істинного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові василевси ромеїв, такому-то бажаному духовному братові, всезнаному королю».

Принцепсу Римському – печатка золота двохсолідова: «Константин і Роман та інші (тощо) такому-то найславнішому принцепсові Римському».

Аміру Африки: «Константин і Роман, вірні Христу Богу, автократори, августи, великі василевси ромеїв, найславнішому та найбагороднішому екзусіасту мусулімітів». Печатка золота двохсолідова.

Аміру Єгипта – печатка золота чотирьохсолідова. До листа, надісланого Константином і Романом Порфірогенетами, доклав печатку у 18 ексагіїв: «Константин і Роман, благочестиві автократори, великі високі августи, василевси ромеїв, коханому нашому другові, найбагороднішому аміру Єгипетському».

Архонту Сарданії – печатка золота двохсолідова: «Веління христолюбивих деспотів архонту Сарданії». [Подібно] дуці Венеції, принцепсу Капуї, принцепсу Салеріна, дуці Неаполя (схолія: Відомо, що дукс Неаполя називається мастроміліс), архонту Амальфі, архонту Гаїти.

Від Бога архонтові Вулгарії: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного і єдиного істинного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові василевси ромеїв, бажаному та духовному нашому синові та від Бога архонтові найхристияннійшого народу вулгарів». Нещодавно написано: «Константин і Роман, в Христі Бозі праведні автократори, василевси ромеїв, бажаному і духовному нашому синові, панові такому-то, василевсу Вулгарії».

Хаганові Хазарії – печатка золота трьохсолідова: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одного і єдиного істинного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові василевси ромеїв, такому-то, найбагороднішому та найсвітлішому хагану Хазарії».

Архонтові Росії – печатка золота двохсолідова: «Листи Константина і Романа, христолюбивих василевсів ромеїв архонтові Росії».

Архонтам турків – печатка золота двохсолідова: «Листи Константина і Романа, христолюбивих василевсів ромеїв архонтам турків».

Архонтам пачинакітів – печатка золота двохсолідова: «Листи Константина і Романа, христілюбивих василевсів ромеїв архонтам пачинакітів».

Архонтові Хрватії, архонтові сервлів, архонтові захлумів, архонтові Каналі, архонтові травунів, архонтові Діоклії, архонтові Моравії, надписання таке: «Веління христілюбивих деспотів такому-то, архонтові такої-то країни». Печатка золота, двохсолідова.

Королю Франгії – печатка золота: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого духа, одного та єдиного істинного Бога нашого. Константин і Роман, вірні самому Богові, високі августи, автократори, великі василевси ромеїв, найкоханішому, бажаному та духовному нашому братові, такому-то, найбагороднішому, всезнаному королю Франгії». Верховенствуючому пануючому Індії: «Константин і Роман, вірні Христу Богу, великі автократори, василевси ромеїв, такому-то верховенствуючому пану Індії, коханому нашому другові». Пануючому у Щасливій Аравії – печатка золота: «Константин і Роман, вірні Христу Богу, великі автократори, василевси ромеїв, такому то, пануючому в Аравії».

Перелік скорочень

ВВ – Византийский временник

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

CLM 28800 – Codex Latinus Monacensis 28800 (Bayerische Staatsbibliothek, München).

CLP 7239 – Codex Latinus 7239 (Bibliothèque Nationale, Paris).

CQ – The Classical Quarterly

DOP – Dumbarton Oaks Papers

MPG – Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca / Ed. J.-P. Migne.

TM – Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines

ЗМІСТ

Від редактора	3
Буйских С. Б. П. О. Карышковский – поэт милостью божьей	5
Волканов С. І. Образ Нікія у висвітленні Фукідіда	8
Стебеляк О. В. Філон Александрійський як історик (на матеріалі трактату «Життя Мойсея»)	19
Водько В. І. Інтерпретація поглядів Феодора Мопсуестійського в листі ієрархів вірменської церкви до Прокла, патріарха Константинопольського	33
Луговий О. М. Межі «Духовної сім'ї» та «деспотії» василевса ромеїв за матеріалами трактату «Про церемонії Двору»	42
Чепіженко В. В. Річард II в біблійних образах: спроба розвідки з політичного гебраїзму	94
Ціватий В. Г. Національні особливості інтелектуальної історії Франції доби класичного Середньовіччя: політико-дипломатичний та інституціональний контексти	106
Красножон А. В. Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239	118
Немченко І. В. Політичні концепції Томаса Гоббса під кутом зору феміністських дослідниць	134
Тоцький П. М. Ідея національної державності в політичних концепціях Рішельє та Б. Хмельницького	144
Майборода П. А. Ad memogram. Бібліографія А. Г. Готалова-Готліба (1866–1960) (до 150-річчя від народження)	154
Abstracts	184
Перелік скорочень	187

Інформація про авторів

Буйских Сергій Борисович, к.і.н., археолог-антикознавець, поет;

Волканов Сергій Іванович, аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Стебеляк Ольга Василівна, магістрантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Водько Владислав Ігоревич, аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Луговий Олег Михайлович, к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Чепіженко Вадим Віталійович, аспірант та викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Цватий Вячеслав Григорович, к.і.н., доцент, Заслужений працівник освіти України, Інститут весвітньої історії НАН України;

Красножон Андрій Васильович, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 2016-2017 н.р.;

Нємченко Ірина Вікторівна, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Тоцький Павло Микитович, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків;

Майборода Павло Андрійович, викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків у 2013-2016 роках.